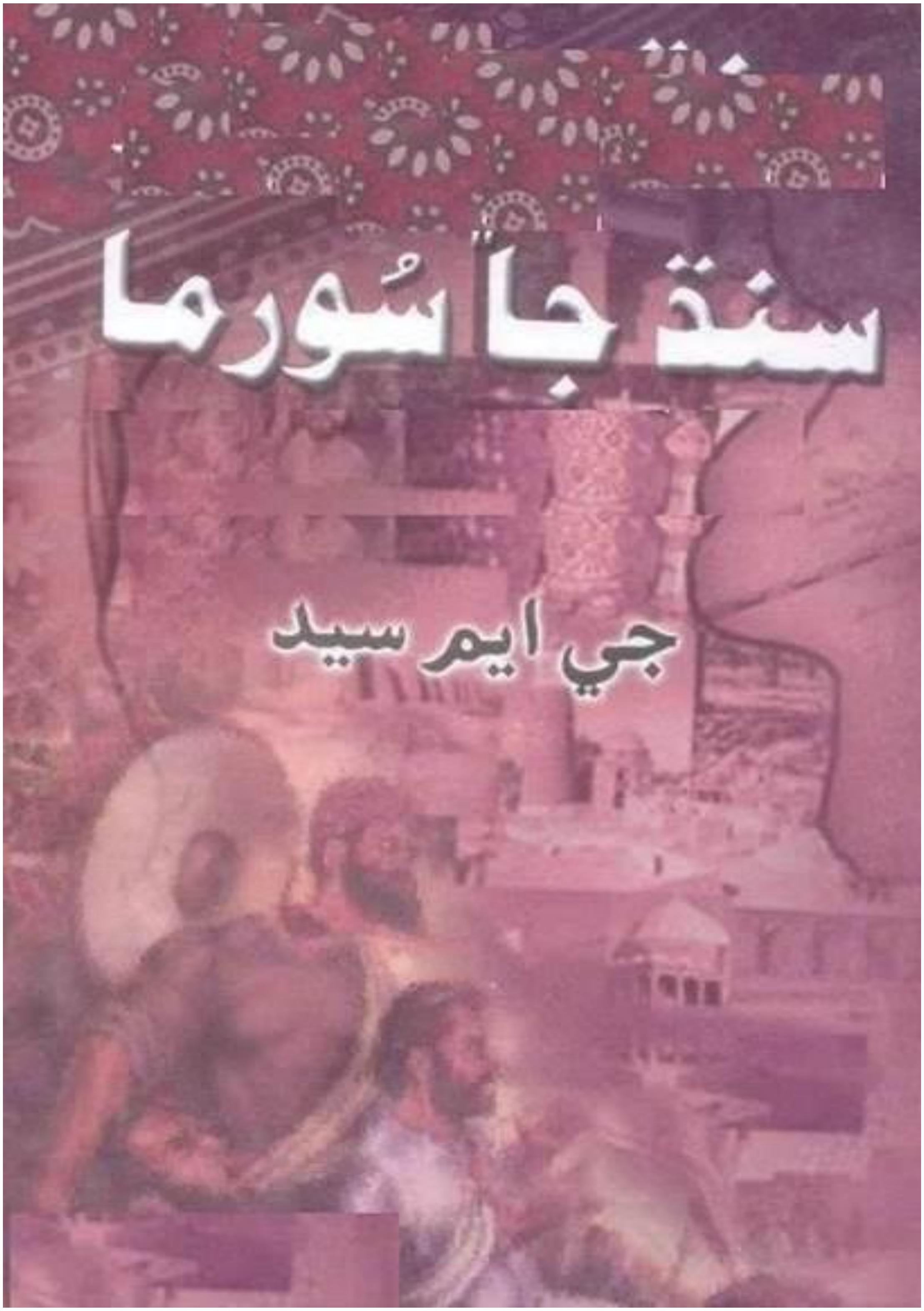
سنڌ جا سُورما
جي ايم سيد

سنڌ جا سُورمَا

(پاڳو پهريون)

”مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿين نہ مات“

”شاھ“

جي. ايم. سَيد

ڪمپوزنگ: شاھنواز سومرو

ڇاپو پهريون آڪٽوبر 1974ع

نئين سنڌ پبليڪيشن
ابراهيم منزل
آءِ. آءِ. چندريگر روڊ، ڪراچي سنڌ

ڊجيٽل ايڊيشن:

2017ع

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

سنڌسلامت پاران :

سنڌ سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو نئون ڪتاب **”سنڌ جا سورما“** اوهان اڳيان حاضر آهي. هي ڪتاب ناميار قومپرست رهنما، ليکڪ ۽ ڏاهي ڏات ڌڻي سائين جي ايم سيد جو لکيل آهي.

سنڌ جي تاريخ سنڌ جي بهادر سورمن سان ڀري پئي آهي جن مختلف دورن ۾ سنڌ تان پاڻ کي قربان ڪري امر ٿي ويا. اهڙن ئي ڪردارن تي لکيل سائين جي ايم سيد جو هي ڪتاب” سنڌ جا سورما “هڪ مڪمل ڄاڻ وارو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ راجا ڏاهر، دودي سومري، دولهه دريا خان، مخدوم شاهه بلاول سمون ۽ شاهه عنايت شهيد جو ذڪر ڪيل آهي.

هي ڪتاب **نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي** پاران 1974ع ۾ ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون سائين شاهنواز سومري جا جنهن ڪتاب ڪمپوز ڪري موڪليو.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

فهرست

پيش لفظ

1- راجا ڏاهر بن راجا چچ
2- حاڪم سنڌ دودو بن خفيف سومرو سوم
3- نواب دولهه دريا خان
4- مخدوم شاهه بلاول سمون عليہ الرحمة
5- شاهه شهيد شاهه عنايت الله عليہ الرحمة
6- نتيجو

پيش لفظ

جڏهن ساڍن ستن سالن جي قيد ۽ نظربنديءَ بعد مون کي پاڪستان سرڪار ٻاهر گهمڻ ڦرڻ جي اجازت ڏني ته گهڻي غور ۽ فڪر بعد ملڪي سياست کان مون هيٺين سببن ڪري ڪناره ڪشي ڪري طريقت (ڪلچر) جي راهه ۾ خدمت ڪرڻ جو ارادو ڪرو.

(1) ملڪي حالات سياسي طرح اهڙي ڪڙيءَ تي بيٺل هئا جو انهن جي قائم رهندي سياست ذريعي ملڪ ۽ قوم جو ڀلو ڪري سگهڻ کان مجبور هئاسون.

(2) گذشته چاليهن سالن جي سياسي زندگيءَ ۾ تجربي بعد معلوم ٿيو هو ته:

(الف) عوام ۾ قومي شعور پيدا ٿي نه سگهيو هو.

خواص ۾ خود مطلبي، قوم فروشي، نفاق، بزدلي ۽ فرض ناشناسي جون عادتون گهر ڪري ويل هيون.

سنڌ جي سياسي خودارادي ۽ اقتصادي ترقيءَ جي راهه رڪاوٽون پئجي ويون هيون. جي ظاهري طرح نه آئيني طور چاڪاڻ ته اسان اقليت ۾ هئاسون ۽ نه غير آئيني طور دور ڪري سگهياسون ٿي جو نه اتحاد، نه قومي شعور ۽ نه همت هئيسون. ان ڪري سياسي خلفشارن کان ڪناره ڪش ٿي عوام ۾ اصلاح نفس، قومي شعور، اخلاقي درستي، حب الوطني، ايثار ۽ پراپڪاري جي پيدا ڪرڻ لاءِ بزم صوفيائي سنڌ جو بنياد وجهي ڪانفرنسون ڪوٺائي مذڪوره بالا مقصدن لاءِ پرچار ڪرڻ شروع ڪيوسون.

ان جي پروگرام ۾ هڪ جزو اهو به هو ته سنڌ جي گذريل قومي سورمن جي زندگيءَ جي قربانين جو احوال لکي نوجوانن کي سندن شاندار ماضيءَ جي ڪارنامن کان واقفيت لاءِ پيش ڪيو وڃي. ان ڪم جي سرانجاميءَ جو ڪم مختلف اصحاب تي رکيل هو پر بزم صوفيائي سنڌ جي تعليم کي ملڪي امن لاءِ خطرناڪ سمجهي حڪومت طرفان مون تي جولاءِ 1967ع کان دوباره نظربنديءَ جو حڪم جاري ڪيو ويو ان ڪري هڪ جاءِ تي ويهڻ سبب مون کي وقت مليو ويو ته پين ڪتابن سان گڏ هي ننڍڙو پمفليٽ سنڌ جي آزادي، آزاد خيالي، عزت ۽ ناموس لاءِ قربان ٿيندڙ پنجن شهيدن جي حياتيءَ تي لکي ناظرينن جي خدمت ۾ پيش ڪريان.

"گر قبول افتد گهي عز و شرف."

غلام مرتضيٰ

1967. 09. 22

راجا ڏاهر بن راجا چچ
(برهمڻ گهراڻو سنڌ)

سورهيه مرين سوپ ڪي، ته دل جا وهم وسار،
هڻ ڀالا، وڙهه ڀاڪرين، آڏي ڍال م ڍار،
مٿان تيغ ترار، مارِ متارو ٿئين.

....

سر زمين سنڌ دنيا جي قديم مهذب ۽ متمدن ملڪن مان هڪ آهي، ان دنيا جي عام دستور موجب گهڻا لاها چاڙها ڏٺا آهن، ان جي قديم عظمت جا نشان، آمري، ڪوٽ ڏيجي ۽ موهن جي دڙن جي يادگارن ۾ اڃا تائين موجود آهن.

ان تي ڪجھ وقت ملڪي حاڪمن جي حڪومت پئي رهي آهي ته ڪو وقت ڌارين جي قبضي هيٺ اچي ان کي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا آهن. ان جي تاريخ جي پوري طرح کوجنا نه ٿي سگهي آهي پر نزديڪ سنڌي تسلط جو دور راءِ سهاسي ۽ چچ گهڙاڻي حڪومت جو هو.

چچ گهراڻي کي برهمڻ حڪومت به سڏين ٿا. ان گهراڻي جو آخري حاڪم راجا ڏاهر چَچ جو ننڍيو فرزند هو. راجا چچ 52هه مطابق 672ع تي وفات ڪئي. ان بعد راجا چندر سنڌ جو والي ٿيو. جنهن اٺ سال حڪومت هلائي 60هه مطابق 680ع تي وفات ڪئي. ان کان پوءِ راجا ڏاهر سنڌ جي حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو. جنهن نهايت دانشمندي، همت ۽ خوش اسلوبيءَ سان 32 سال حڪومت ڪئي. جنهن کان عرب بنو اميه سامراج جي سپه سالار حجاج بن يوسف ثقفيءَ جي نياڻي محمد بن قاسم حڪومت وٺي سنڌ تي ڌارين تسلط قائم ڪيو.

راجا ڏاهر حڪومت جي واڳ وٺندي هڪ سال اندر چوطرف حڪومت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ قدم کنيا. سندس گاديءَ جو شهر الور هو اتان هن پهرين اپرندي سنڌ ڏي برهمڻ آباد ۾ اچي سندس ڀاءُ ڏاهرسين کي مڪاني حڪومت سپرد ڪري پوءِ مڪران طرف روانو ٿيو جتي مڪاني حاڪم

سان لاڳاپا قائم ڪري موتي الور آيو. اهڙيءَ طرح هن سندس پيءُ راجا چچ جي ڏينهن واري ساري سلطنت تي ملتان سوڌو تسلط قائم ڪري ورتو. سندس دور حڪومت ۾ سنڌ اندر مضبوط حڪومت قائم ٿي ۽ امن امان رهيو.

ان وقت عرب ۾ بني اُميہ گهراڻي جي حڪومت هئي، جن جي هڪ حاڪم يزيد بن معاويہ رسول مقبول صلعم جي ڏهٽي حضرت امام حسين عليہ السلام کي شهيد ڪرائي اُن جو لاش گهوڙن کان چٿرائي سندس سر مبارڪ نيزي تي چاڙهي مهينن تائين ملڪن ۾ گهمارايو هو. امام حسين عليہ جي فرزند ۽ خاندان جي عورتن کي قيد ڪرائي دمشق گهرايو هو. انهيءَ گهراڻي عبدالله بن زبير کي حرم ڪعبہ ۾ قتل ڪرايو هو ازانسواءِ ڪيئي ظلم ڪيا هئا.

راجا ڏاهر جي ڏينهن ۾ انهيءَ گهراڻي جو حاڪم عبدالملڪ بن مروان عرب جو بادشاهہ هو. ان جو سپهہ سالار حجاج بن يوسف ثقفي وڏو ظالم، قاتل ۽ بي رحم هو جنهن اهل بيت رسول تي اڪيچار ظلم ڪيا هئا ۽ بي شمار مسلمانن جو سندس هٿان خون وهيو هو. اانهن ڳالهين کان تاريخ دان بخوبي واقف آهن.

امام حسين عليہ السلام جي شهادت کان پوءِ جي مڪاني ردعمل پيدا ٿيا تہ ڪين سختيءَ سان دباڻڻ بعد جڏهن بنو اُميہ گهراڻي جو تسلط ساري عرب تي ويهي ويو تہ هنن سندن سامراج کي وڌائڻ لاءِ چوطرف حملا ڪرائڻ شروع ڪيا.

عربستان جو گهڻو حصو ريگستاني آهي، اتي جا رهاڪو سواءِ بن مکيہ شهرن مڪي ۽ مديني جي بدويانہ زندگي گذاريندا هئا. ان ۾ رهندڙ قبيلا اڪثري پاڻ ۾ وڙهندا رهندا هئا. ان ڪري جنگجويانہ ذهنيت سندن سرشت ۾ سمايل هئي. اتي جا رهاڪو گهڻو ڪري قديم قبيلائي مذهبن جا پوئلڳ هئا جن جي خدائن جا بت ڪعبي ۾ رکيل هئا. پر ڪي منجهان ڪرستان ۽ يهودي هئا. ضروريات زندگيءَ لاءِ هو شام ۽ عراق سان قافلن ذريعي واپار ڪندا هئا.

رسول مقبول صلعم جي پيدا ٿيڻ کان اڳ بہ هنن مان روم ۽ ايران جي شهنشاهن طرفان جنگي لشڪر لاءِ ڀرتي ٿيندي هئي. هتي جي رهاڪن جو زياده تر گذران مال چارڻ تي هوندو هو. سندن زندگي اڪثر ڪري تنگ گذرندي هئي. رسول مقبول جي پيدا ٿيڻ تي هنن کي نئين مذهب جي نالي ۾ متحد ڪري هڪ مرڪزي حڪومت هيٺ منظم ڪيو ويو. جنهنڪري هنن جي طاقت ۽ حوصلو وڌي ويو.

حضرت رسول ڪريم صلعم جن جي رسالت جا ٻه مقصد هئا:

هڪ ماڻهن جي ذهني تربيت، نفسياتي اصلاح ۽ اخلاقي درستيءَ جو هو.
ٻيو امن امان رکڻ، ملڪي نظام ۽ ماڻهن جي گذراني مسئلن جي حل ڪرڻ جو هو.
پيغمبرِ خدا جي موجودگيءَ ۾ ٻئي ڪم خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ٿيندا رهيا. انهن جي انتقال کان پوءِ سندن پوئلڳ ٻن راين ۾ ورهائجي ويا.
هڪڙن جو رايو هو ته مٿين ذڪر ڪيل پهرين مقصد کي جو مذهب جو بنيادي مٿو هو ترجيح ڏني وڃي.
ٻين جي راءِ هئي ته عرب جا ماڻهو اجا سندن بدويانه عادتون، قبيلائي اختلاف، پراڻا اعتقاد ۽ رسم ۽ رواج پوري طرح بدلائي نئين مذهب جي عقيدن ۽ دستورن سان مانوس نه ٿي سگهيا هئا. تاريخ ۾ پهريون دفعو انهن ۾ اتحاد ۽ مرڪزيت قائم ٿي هئي. جنهن جي قائم ڪرڻ ۾ طاقت جي استعمال جو گهڻو دخل هو. ان ڪري سڀ کان زياده توجه ٻي مقصد جي سرانجامي طرف ڏيڻ گهرجي. پهرين جو واسطو مستقبل جي ڳالهين سان ۽ ٻئي جو حال سان هو. مستقبل جو مدار حال تي رهي ٿو. ان ڪري ٻئي گروهه کي ڪاميابي حاصل ٿي.
عرب جا ماڻهو غريب هئا، انهن جي يڪمشت رکڻ ۽ قبائلي اختلافن کان سندن توجه هٽائي ٻئي طرف ڪرڻ لاءِ ٻي راءِ جي ڪارڪنن ضروري ڄاتو ته ٻيو وارن آباد ۽ سرسبز مُلڪن کي قبضي ۾ آڻي انهن جي سرمايه سان هتي جي رهاڪن جي گذران جو انتظام ڪجي.
نئين مذهب انهن ۾ اتحاد ۽ جذبه جنگ اڳي پيدا ڪيو هو. ازانسواءِ ٻين سرسبز مُلڪن جي ملڪيت ۽ پيدائش گذران لاءِ هٿ ڪرڻ جي خيال منجهن ٻاهرين ملڪن فتح ڪرڻ جي خواهش پيدا ڪئي. حضرت عمر رضه جي ڏينهن ۾ ٻيو وارا سُڪيا ملڪ شام، عراق، مصر ۽ ايران فتح ٿي چڪا هئا.
انهن فتحن عرب جي تنگدست ماڻهن کي سُڪيو هڪ طرف بڻايو ته ٻئي طرف هنن جي جنگي قوت، قومي وقار ۽ عزت جو ڏاڪو وهاري چڏيو. پهرين ٻن خليفن جي ڏينهن ۾ ڪي اخلاقي معيار ۽ رسولِ مقبول صلعم جي روايات قائم رکڻ جي ڪوشش ٿي، ليڪن ملڪ ۾ ناراضگي ايتري وڌي جو ان مان هڪ خليفو قتل ٿي ويو.

پئسا، ملڪيت ۽ گذر جي فراواني جيڪڏهن زندگيءَ ڪي سهل بڻائڻ ۾ مدد ڪن ٿيون ته انهن جي ڪري ڪي خرابيون به پيدا ٿين ٿيون. نتيجو اهو نڪتو ته حضرت علي عليه السلام جي شهادت کان پوءِ قبيلائي اختلافن ۾ اقتدار جي حصول عربن ۾ خانه جنگي پيدا ڪري ڇڏي. نيٺ بني اُميه خاندان بين سيني گروهن کي زور سان دٻائي سموري طاقت جو مالڪ بڻجي ويو. شيخ سعدي عليه الرحمة چيو آهي ته:

هفت اقليم از بگيرد بادشاه، هم چنان دربند اقليم دگر
نيم نان گر خورد مرد خدا، بزدل درويشان کنديم دگر

[معنيٰ: بادشاهن جي ستن مُلڪن فتحن ڪرڻ بعد به طمع جهَڪي نٿي ٿئي ۽ وڌيڪ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن درويش هڪ مانيءَ مان اڌ کائي اڌ ٻئي لاءِ بچائي رکي ٿو.]

عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ خانه جنگي گهٽ ٿي. اندروني انتظام درست ٿيڻ بعد هن بني اُميه سامراج کي وڌائڻ لاءِ رٿون رٿيون. نالو اسلام جو هو مقصد مُلڪ فتح ڪرڻ، ڦرلٽ ڪري ملڪيت هٿ ڪرڻ جو هو. ڪن مسلم تاريخدانن جو چوڻ آهي ته رسول مقبول کان پوءِ خلافت ۽ اسلامي حڪومت ئي ڪانه ٿي آهي، پر ڪن جو چوڻ آهي ته خلفاءِ راشدين جي ڏينهن ۾ٿورو گهڻو رسول مقبول جي روايتن کي خيال ۾ رکيو ويندو هو. ان کان پوءِ حڪومتون اسلامي نه رهيون بلڪ نالي ۾ سلطان بادشاهن جي هٿن ۾ پي رهيون جن سندن شخصي، قبيلائي ۽ گروهي مفادن لاءِ پي حڪومتن کي هلايو.

عبدالملڪ جي دور ۾ ان پوئين گروهه جي مفاد خاطر حڪومت هلي رهي هئي. تاريخدانن کي پتو آهي ته سندس سپه سالار حجاج بن يوسف جي ظلم ۽ قتل عام ڪيا تن کان مسلمان ته هڪ طرف ليڪن شيطان به هوند شرمائجي وڃي.

ان لاءِ هڪ مثال ڪافي ٿيندو ته هڪ دفعي جمعي نماز تي ڪوفي جي جامع مسجد ۾ هزارها ماڻهو نماز پڙهڻ لاءِ آيل هئا جن ۾ حافظ قرآن، درويش، اهل بيت سڀ حاضر هئا. اتي خطبو ڏيندي حجاج بن يوسف ظاهر ڪيو ته اڄ آئون فصل پڪل ڏسي لُڻڻ چاهيان ٿو. ان کان پوءِ مسجد ۾ قتل عام جو حڪم ڏنائين. جن ۾ هزارها مسلمان قتل ٿي ويا.

سندس انتقال وقت هڪ لک کان وڌيڪ ماڻهن کي خراب حالت ۾ جيل ۾ ڏنو ويو.
وڌيڪ ستم ظريفي اها هئي ته بنا سبب ٻين مُلڪن تي حملا ڪري ڦرلٽ مان مال هٿ ڪرڻ، آزاد ماڻهن کي غلام ۽ ٻانهيون بڻائي انهن جي وڪري ڪرڻ کي اسلام جو ڪارنامو ظاهر ڪيو ويو.

انهيءَ بادشاه جي ڏينهن ۾ عربن جون جدا جدا فوجون ٽن طرف ملڪن جي فتح ڪرڻ لاءِ موڪليون ويون. هڪ فوج جا موسيٰ اشعري جي هٿ هيٺ مغرب طرف موڪلي ويئي جنهن اسپين تائين فتحون ڪيون. اُتر طرف قتيبه بن مسلم جي هٿ هيٺ فوجون موڪليون ويون جن سمرقند ۽ بخارا تائين فتح ڪئي. اوير طرف حجاج بن يوسف پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم جي هٿ هيٺ سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ فوج موڪلي. ان کان اڳ به سنڌ تي فتح ڪرڻ لاءِ ڇوڏهن ناڪام حملا ڪيا ويا هئا.

جڏهن محمد بن قاسم جي فوج سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ آئي ته راجا ڏاهر جي فوج نهايت جوانمرديءَ سان سان سنڌ جي حفاظت، ناموس ۽ عزت لاءِ لڙيي پر جنگ ۾ راجا ڏاهر قتل ٿي ويو ۽ مُلڪ تي عربن جو قبضو ٿي ويو. ان ۾ عربن کي ڪروڙها روپين جي ملڪيت هٿ آئي ۽ ڪئين هزار سنڌي مَردن ۽ عورتن کي غلام بڻائي عرب ۾ وڃي وڪرو ڪيائون.

هاڻي سول اٿندو ته عربن جي اُن فتح کي جائز ۽ اسلامي فتح شمار ڪجي يا عرب بادشاهن جي سامراجي جذبي هيٺ غاصبانه ۽ غير اسلامي مُلڪ گيريءَ جي حوس سمجهيو وڃي. اُن مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته اسان مسلمانن جي ٻن جدا راين کي پيش ڪريون.

هڪ گروهه جو چوڻ آهي ته اسلام ماڻهن وچ ۾ مذهبن، نسلن، قومن ۽ رنگن جي نالي ۾ ڪڙي ڪيل ديوارن کي ڊاهي انسانذات ۾ اتحاد، امن، فلاح ۽ بهبودي پکيڙڻ لاءِ آيو هو. اهو دين فطرت هو جنهنجو ابتداءُ آفرينش کان سيني پيغمبرن پيغام ڏنو هو. اهو نئون دين ڪونه هو بلڪ ان مطابق سيني مختلف مذهبن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمايل هئي. اهڙي تعليم **جو فروغ صحيح سمجهاڻي، اخلاقي درستي ۽ نفسياتي اصلاح ذريعي تاليف قلوب، رواداري ۽ باهمي گفتگو وسيلي ٿيڻ وارو هو. تشدد، نفرت، نفاق، خود مطلبي اُن جي راهه ۾ رڪاوٽون هيون. دين جي معاملي ۾ زور زبردستي ناجائز هئي. پيغمبر خدا رحمةالعالمين ٿي آيل هو. هو غلامن کي آزاد ڪرائڻ، ڦرلٽ بند ڪرائي، انصاف جو دور قائم ڪرڻ دنيا ۾ آمن لاءِ آيل هو ۽ نه اُنهن ڪمن جي مروج ڪرڻ لاءِ جي پوءِ ڪِن ماڻهن اسلام جي نالي ۾ ڌارين مُلڪن کي غلام بڻائڻ، ڦرلٽ ڪرڻ، آزاد ماڻهن کي غلام بڻائڻ لاءِ ڪيا هئا.**

ٻي گروهہ جو چوڻ هو تہ اسلام هڪ نئون مڪمل عالمگير دين ٿي آيل هو اُن جي اچڻ بعد ٻيا سڀ دين رد ٿي ويا هئا. هن نئين دين جا مکيہ مَتا توحيد، نماز، حج، زڪوات، روزه هئا. انهن مَتن ۾ اُن دين جي شريعت (دستورالعمل) کي زوريءَ دنيا ۾ ماڻهن مٿان مُسلط ڪرڻو هو جنهن عمل کي جهاد جي نالي سان سڏيائون ٿي. اُن ۾ ٻين ملڪن تي چڙهائي ڪري خونريزي ڪرڻ، اُن تي قبضو ڪرڻ، ڦرلٽ ڪرڻ، مَردن ۽ عورتن کي غلام ڪري ٻڪرين وانگر وڪڻڻ وغيره ڪمن کي جائز ڄاتو ٿي.

انهن ٻن گروهن مان پوئين جي عقيدن ۽ ڪارگذارين کي ڏسي غير مسلم عالمن ۽ تاريخ دانن اسلام کي ڌاڪن، لُٽيرن، عيش پرستن جو مذهب ظاهر ڪيو ٿي. هنن جو چوڻ هو تہ ماڻهو اُن ۾ تلوار جي آڌار تي زور زبردستيءَ سان داخل ٿيا هئا نہ تہ اُن ۾ ڪهڙي سٺي ڳاله هئي جو اهڙي مذهب ۾ شامل ٿين ها. اُن قسم جي غلط فهمين کي دور ڪرڻ لاءِ مسلم عالمن ۽ درويشن ظاهر ڪيو تہ صحيح اسلام اُهو آهي جو پهرين گروهہ ٿي ظاهر ڪيو. پوئين دور ۾ سر سيد احمد خان ۽ خواجہ ڪمال الدين جا ڏنل جواب پڙهڻ جي لائق آهن. سندن چوڻ هو تہ اسلام جو فروغ تلوار ۽ تشدد جي ذريعي ڪونہ ٿيو هو پر تاليف قلوب ۽ بهترين اصولن ڪري اُهو ماڻهن قبول ڪيو هو. مسلمان حاڪمن طرفان جي مُلڪ گيري، ڦرلٽ ۽ ٻيا ظلم ٿيا هئا اُنهن جو اسلام سان ڪوبہ تعلق ڪونہ هو. مُلا جي اسلامي تشريح صحيح نہ هئي.

اڃا تائين مسلمان ساڳي طرح ٻن راين ۾ ورهايل آهن. جن مان هڪ کي مُلا جو گروهہ ۽ ٻئي کي درويشن جو گروهہ سڏجي ٿو. اسان جو واسطو درويشن جي گروهہ سان آهي تنهنڪري محمد بن قاسم جي ڪارنامن کي اسلام سان واسطو رکندڙ تسليم نٿا ڪريون نہ اُن کي غازي نہ اسلام جو علمبردار سڏڻ لاءِ تيار آهيون بلڪ اُن کي غاصب، سنڌين جي آزادي، عصمت، مال، ملڪيت جو دشمن ۽ لُٽيرو سمجهون ٿا. هن کي اُن گروهہ جو فرد سمجهون ٿا جنهن نہ صرف سنڌ جي مَردن ۽ عورتن کي غلام ڪري وڪيو ۽ ملڪيت ڦري مُلڪ تي زوريءَ قبضو ڪيو پر اهلبيت رسول جو دشمن، عياش، اسلام جي بنيادي اصولن جي خلاف ۽ مسمانن جو قتل عام ڪرائيندڙ هو.

اسان رسول مقبول صلعم کي رحمةالعالمين سمجهون ٿا، انهن جا بہ قول اسان جي ڪَنن ۾ اڃا تائين گونجي رهيا آهن. هڪ تہ "حُب الوطن مِن الايمان" وطن جي محبت ايمان جو جزو آهي. ٻيو تہ "سنڌ جي طرف کان کين ٿڌي هِير ٿي لڳي."

ڇا ان تعليم جي هوندي اسان سنڌ جي محبت کي جائز نہ ڀائيندي اُن تي ڌارين جي تسلط ۽ ٿيل ظلمن کي جائز قرار ڏيئي سگهون ٿا!

اسان اُن راءِ جا آهيون تہ هر ماڻهوءَ لاءِ وطن جي حُب لازمي آهي. جيڪو وطن دوست نہ آهي سو بي ايمان آهي. ايمان کان سواءِ صحيح مسلمان ٿي نہ ٿي سگهبو.

سنڌ پنجن هزارن ورهين کان تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز رهي آهي. رسول مقبول جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ هڪ بہ مسلمان ڪونہ هو بلڪ سڀ ماڻهو هندو ۽ ٻُڌ هئا. پوءِ بہ سندن اظهار تہ اُن مان ڪين ٿڌي هِير ٿي آئي ڪا تہ معني رڪندڙ آهي!

اهڙي حالت هيٺ اسان ڪهڙي طرح اُن مُلڪ جي ماڻهن تي زوريءَ قبضو ڪري انهن جي آزادي سلب ڪرڻ، اتي جي مَردن ۽ عورتن کي غلام بڻائڻ، ڪروڙها روپين جي ملڪيت ڪي لُٽي پاهر ڪيڻ جي ڪم کي صحيح اسلام مطابق جائز سمجهي سگهون ٿا!

جيڪڏهن ڪي ماڻهو سندس اهڙن ڪمن کي عين اسلام سمجهن تہ مرضيءَ جا مالڪ آهن. هر ڪنهن کي سندن راءِ جو حق آهي. آخر ڪي اهڙا ماڻهو بہ هئا ۽ اجا تائين آهن جي امام حسين کي ناحق تي ۽ يزيد کي حق تي سمجهن ٿا. اهي ماڻهو يزيد ۽ انهيءَ گهراڻي جي هر ڪاروائي عين اسلام سمجهن ٿا. ان گروهہ ۾ نہ صرف اُن زماني جا عالم ۽ حافظ قرآن شامل هئا پر اڄ ڪلهہ بہ ڪيئي ماڻهو ملي سگهن ٿا.

ڪين اهڙيءَ راءِ رکڻ جو هر ڪو حق آهي ليڪن اسان کي بہ پنهنجي راءِ رکڻ جو اهڙوئي حق هئڻ گهرجي جهڙو هنن کي ڏيڻ گهرون ٿا. اسان محمد بن قاسم جي حملي کي صحيح اسلامي تشريح جي خلاف ۽ غاصبانہ سمجهون ٿا. سنڌ ۾ اجا تائين هزارها ماڻهو آهن جي پاڻ کي ڏاهري سڏائڻ ۾ عيب نٿا سمجهن. سنڌ جو جيد عالم ۽ بزرگ مولانا ابوالحسن بہ ڏاهري سڏائڻ ۾ عيب نہ سمجهندو هو. اسان کي اعتراض نہ آهي سنڌ ۾ محمد بن قاسم گروهہ جا طرفدار پلي پاڻ کي يزيدي سڏائين. ماڻهو نطفہ مان پيدا ٿئي ٿو جو رت مان جُڙي ٿو رت کاڌي مان نهي ٿو. کاڌو اناج، پاڇين ۽ گوشت مان نهي ٿو. اُهي سڀ سِڌيءَ يا اڻ سِڌيءَ طرح مُلڪي زمين ۽ پاڻيءَ جي پيدائش آهن.

مثال طور ڪٽي ڏسندا تہ هڪ اَن جي داڻي زمين ۾ پوکڻ بعد سَوها داڻا پيدا ٿين ٿا. جي مِٽي ۽ پاڻيءَ مان نهن ٿا. تنهنڪري هر شيءِ مُلڪ جي مِٽي ۽ پاڻيءَ مان پيدا ٿئي ٿي. هر ماڻهوءَ جو حقيقي ماءُ پيءُ آهن. قرآن شريف بہ شاهدي ڏئي ٿو تہ "ولقد خلقناالانسان مِن سلالة من طين."

معني۔ تحقيق اسان ماڻهن کي مٽيءَ جي جوهر مان پيدا ڪيو آهي.

انهيءَ نقطه نگاهه کان جو ماڻهو وطن سان وفادار نه آهي سو حلالي ٻار نه آهي. انهيءَ کي مدنظر رکندي آءٌ راجا ڏاهر کي سنڌ جي آزادي، عزت ۽ ناموس لاءِ لڙي سر ڏيندڙ شهيد اول سڏڻ کان نٿو ڇِرڪان پوءِ ڀلي کڻ يزيدي گروهه جي طرفدارن کي مِرچون لڳن.

اهڙن ماڻهن جي دشمنيءَ کان امام حسين عليه السلام نبيءَ صلعم جو ڏهٽو به نه ڇُٽي سگهيو آهي، آءٌ ته اُن جي در جي خاڪ مثل آهيان.

ڪي ماڻهو راجا ڏاهر تي بُهتان رکي سنڌن غازين جي برن ڪارنامن لاءِ جواز پيدا ڪن ٿا. اچو ته چند بهتانن جي جانچ ڪريون. انهن مان مکيه هيٺيان آهن.

1_ هن پيڻ سان شادي ڪئي هئي.

2_ هن عربن جي ڪن ماڻهن کي قيد ڪيو ۽ ڦريو لُٽيو.

3_ هن ٻڌ ڌرم ۽ غير برهمڻن سان ظلم ڪيا هئا.

4_ هي عياش ۽ ظالم هو.

اچو ته ان مان هر هڪ بهتان بابت تفتيش ڪري بحث ڪريون.

اهو هر هڪ گروهه جو پيشو رهيو آهي ته مفتوح ڌر کي بدنام ڪري سنڌن ناجائز ۽ بُري فعل لاءِ جواز پيدا ڪن. تاريخ ۾ ڪيئي اهڙا مثال موجود آهن. تاريخ تي اڪثر قبضو فاتحن جي نمڪ خوارن جو رهيو آهي.

1. يونانين کي رومن بدنام ڪيو.
2. اڳين مذهب وارن کي عيسائين ۽ برهمڻن بدنام ڪيو.
3. چنگيز خان، تيمور لنگ، محمود غزنوي، اورنگزيب جهڙن ظالم حاڪمن کي سنڌن مداحن تاريخ ۾ ساراهي وڏا لقب ڏنا.
4. انگريزن هندوستانين جي غلط تاريخ لکي انهن کي بدنام ڪيو ۽ پاڻ کي جاهلن ۽ پٺتي پيلن جي سڌاري جو مشنري ٺهرايو. تنهنڪري اها ڪا نئين ڳاله نه آهي جيڪڏهن چچنامي ۽ عرب تاريخ نويسن راجا ڏاهر کي بدنام ڪرڻ لاءِ اُهي سڀ بهتان مٿس مڙهي محمد بن قاسم جي سياهه ڪارنامن کي ڍَڪڻ لاءِ جواز پيدا ڪيو هجي.

1۔ هندو برهمڻ پيڙ تہ ڇڏيو پر سوٽِ سان شادي ڪرڻ بہ ناجائز تا ڄاڻن. تنهنڪري ڀيڻ سان شاديءَ جو بهتان سراسر غلط معلوم ٿئي ٿو. ان لاءِ دليل اهو ڏنو ويجي ٿو تہ هڪ نندي راجا کي سَڱ نہ ڏئي پاڻ وٽ ڀيڻ وهاري ڇڏيائين. اُها ڳاله هر ڪنهن کي معلوم آهي تہ هندن ۾ ذات پات جا فرق هئا. ان ڪري جيڪڏهن هن ڪنهن ڪم ذات يا گهٽ درجي جي ماڻهوءَ کي سَڱ کان انڪار ڪيو هجي تہ ان لاءِ ائين چئجي تہ هن ڀيڻ سان شادي ڪرڻ خاطر اِئين ڪيو هو. سراسر بد ديانتي آهي.

2۔ ٻي ڳاله جا هن جي برخلاف هلائي ويجي ٿي سا اِها آهي تہ سيلون جي راجا کان عرب جي بادشاهہ ڏي ڪي سوڪڙيون ۽ تحفا هن ڦُرائي، ماڻهن کي قيد ڪرايو هو. ان ڪري عيوضي وٺڻ لاءِ هيءُ حملو ڪيو ويو. ان ڳاله لاءِ ڪوبہ ثبوت نہ آهي تہ راجا ڏاهر اهو ڪم ڪرايو هو انهن ڏينهن ۾ سامونڊي ڌاڪہ زني عام هوندي هئي. ڪن دريائي ڌاڪن اِئين ڪيو هجي تہ ان ۾ شڪ نہ ٿي سگهي ٿو. راجا ڏاهر جهڙي وڏي حاڪم کي اهڙي ڌاڪہ زني مان ڪهڙو فائدو حاصل ٿي سگهي ٿو. اهو حملي لاءِ بهانو بڻائڻ سراسر ڌوڪوءِ بهتان آهي. تاريخ جي ڄاڻ کي پتو آهي تہ عربن طرفان سنڌ جي فتح ڪرڻ لاءِ اڳي چوڏهن حملا ڪيا ويا هئا، انهن لاءِ ڪهڙو جواز هو. ڇا سمرقند، بخارا، موراڪو اسپين طرفن جا حملا عيوضي وٺڻ لاءِ هئا؟ تاريخ جي صحيح حقيقتن کي لڪائي نٿو سگهجي. اُها ڳاله صاف ظاهر آهي تہ عرب حڪمرانن طرفان ٻين سامراجي طاقتن وانگر مُلڪ فتح ڪرڻ جي حوس ڪري اُهي حملا ٿيا. جنهن ۾ ٻين سامراجي طاقتن وانگر هنن بہ ڪُڌا ڪم ڪيا. جيڪڏهن رومن، منگولن، انگريزن، فرينچن جي سامراج کي اسان غلط ۽ ظالمانہ تسلط سڏيون تہ ڪهڙي طرح ساڳيو ڪم عربن جي هٿان سرزد ٿيندي اُن کي جائز ڄاڻون، نہ صرف ايترو پر اُن کي اسلام جو ڪارنامو شمار ڪريون. ڇا ان مان اسلام جي عزت وڌي ٿي يا بدنامي ٿئي ٿي؟

3۔ ٽين ڳاله هن جي خلاف اها چئي ويجي ٿي تہ هن ٻڌ ڌرم ۽ ٻين غير هِندن تي ظلم ڪيا هئا، اُن ڳاله جو ڪوبہ ثبوت ڪونہ ٿو ملي. اها تاريخي حقيقت آهي، راجا ڇَچ جو پياءُ راجا چندرسين جڏهن تخت تي وينو تہ هن ٻڌ ڌرم کي زور وٺائڻ طرف رُخ رکيو. هن ٻڌ جي ڀڪشن ۽ پوڄارين سان خاص رعايتون ڪيون هيون، هر هڪ کي معلوم آهي تہ برهمڻن جو مذهبي تعصب مُلن جي تعصب کان بہ ڪي رتيون ڪثر آهي. سندن انهيءَ پاليسيءَ ڪري ٻڌ ڌرم مرڳو هندوستان مان نڪري ويو. پر اُهو سنڌ جو ملڪ ئي هو جتي هِن راجا جي ڏينهن ۾ ٻڌ

ڏرم پوري زور تي هو. جن جي موجودگي بنسبت ٻين هندو حاڪمن جي راجا ڏاهر جي رواداريءَ جو ثبوت ڏي ٿو سندس دور حڪومت ۾ ٻه گورنر ٻڌ ڌرم جا هئا. نه رڳو ايترو پر هڪ مسلمان عرب محمد علافي نالي ساري قبيلي سان بني اُمين جي ظلم کان لڏي سنڌ ۾ اچي راجا ڏاهر جي پناهه هيٺ رهيو. اُن سان راجا ڏاهر اهڙو سُلوڪ ڪيو جو سندس سِڪي جي ٻي طرف هن جو نالو اڪيرڻ جي اجازت ڏني. اهڙي ارادي جو سُلوڪ تاريخ ۾ ڇدو نظر ايندو.

اهڙي منصف مزاج راجا تي متعصب هئڻ جو بهتان اهڙن ماڻهن طرفان لڳائڻ جن جي تاريخ جو ڪيترو حصو تعصب ۽ ڪٽرپڻي سان ڀريو پيو هجي. بدديانتيءَ کان سواءِ ڪجھ نه آهي.

4۔ چوٿون بهتان راجا ڏاهر تي اهو لڳايو ٿو وڃي ته هو عياش ۽ ظالم حاڪم هو. خبر نه آهي انهن لفظن مان بهتان لڳائيندڙ ماڻهن جو مقصد ڪهڙو آهي. ڇا راجا ڏاهر جي ٻن نياڻين، جي بادشاهه لاءِ تحفو ڪري موڪليون ويون هيون، سان زنا ڪرڻ جي جرم ۾ سزا ڪائيندڙ ماڻهو راجا جي زال ڇوڪرين جي ماءُ سان زوريءَ شادي ڪندڙ سنڌين جي عورتن کي ٻانهيون بڻائي بنا نڪاح جي انهن سان صحبت ڪرڻ جائز ڄاڻندڙ هزارها سنڌي عورتن ۽ مَردن کي وڪرو ڪندڙ زياده گناهه گار آهي يا وطن جي حفاظت لاءِ سر ڏيئي سرهو ٿيندڙ ڏوهاري آهي.

راجا ڏاهر 92 هجري مطابق 712ع تي سنڌ خاطر لڙي شهيد ٿيو. هر سچي سنڌيءَ کي اُن جي ڪارنامن تي فخر هئڻ گهرجي. اُن لاءِ آءُ کيس سنڌ لاءِ سر ڏيندڙ سورهين جي قطار ۾ پهريون هيرو شمار ڪريان ٿو.

ان کان پوءِ سنڌ 340 ورهيه غيرن جي غلاميءَ هيٺ رهي، جيستائين وچي سنڌ جي هڪ سومري گهراڻي 1051ع ۾ وري سنڌ ۾ خالص سنڌي حڪومت قائم ڪئي.

ڀڳو آءُ نه ڇوان، ماريوسين وسهان،
ڪانڌ مُنهن ۾ ڌڪڙا، سيڪيندي سونهان،
ته پڻ لڄ مران، جي هونس پُٺ ۾.
(شاهه)

دودو بن خفيف سومرو سوم

چار ترا ريون چيلہ سين، ٻڌئين ٻہ پاڳون،
اڳين جون آڳون، ڪانڌ قلعي ۾ موڪيون.
(شاھ)

....

سنڌ تي راجا ڏاھر کان پوءِ جڏھين ڏارين جو قبضو ٿيو تہ اھو دور 340 ورھيہ ھليو. ان کان پوءِ سنڌ جي اصل رھاڪو سومري خاندان وري 1051ع سنڌ تي سندن تسلط قائم ڪيو جن جي حڪومت اٽڪل تي سئو ڪن ورھيہ ھلي.

سومري قبيلي لاءِ بہ روايتون مشھور آھن. ھڪ محض جذباتي آھي جنھن موجب ھن کي علوي خاندان جي عربي نسل مان شمار ڪيو ويجي ٿو.

ھتي ڪجھ وقت کان عام دستور ٿي ويو ھو تہ سيڪو ماڻھو پاڻ کي زور مس ڪري ويجي عربن مان شمار ڪري، ان لاءِ بہ ڪارڻ جوابدار ھئا. ھڪ تہ عرب گھڻو وقت حاڪم رھيا ھئا، ٻيو تہ ھاڻ ماڻھن جي اڪثريت مسلمان ٿي ويئي ھئي. ان ڪري مذھبي جذبي ھيٺ عرب سڏائڻ کي ھو فخر سمجھندا ھئا، ھنن کي ڪھڙي خبر تہ عربن جا وڏا بدوي ۽ بت پرست ھئا. سندن وڏا آريہ نسل مان راجپوت ۽ مھذب ھئا، پر مذھبي جنون سپ ڪم ڪرايا ٿي. اسلام نسلن جا فرق مِٽائڻ آيو ھو نہ ڪِن کي پيلو ۽ ڪِن کي ڍلو بڻائڻ آيو ھو.

رسول مقبول جو چوڻ ھو تہ جنھن کي سندس عملن پوئِتي ڌڪيو آھي ان کي سندس نسل اڳتي ڪري نٿو سگھي.

ان ڪري مڪاني ماڻھن مان سومرن، سمن، بلوچن ۽ پناڻن سيني تاريخ جي صحيح حقيقتن خلاف پاڻ کي عرب نسل مان سڏائڻ شروع ڪيو اھو ڏوھہ نہ صرف رواجي ماڻھن کان سرزد ٿيو پر سيد، پير، عالم ۽ مکيہ قبيلا بہ انھيءَ جرم جا مرتڪب ٿيا.

ٻي روايت آهي تہ سومرا آريا نسل جي راجپوت شاخ مان هئا. سندن قديم نالا، رسم رواج پوئين نظريہ جي حمايت ڪن ٿا.

هنن جو دور حڪومت سنڌ لاءِ امن امان، تهذيب ۽ تمدن جو سبب بڻيو. سندن تخت گاهہ محمد طور نزديڪ شاهہ ڪپور جا تعلقہ ميرپور بٺوري ۾ ميلن تائين نشان عظمت جو زنده ثبوت ڏين ٿا. بدقسمتيءَ سان سنڌ جي انهيءَ سونهري دور جي پوري طرح تاريخ نہ لکجي سگهي آهي. مختلف تاريخن جا چند ٽڪرا گڏي ڪجھ احوال معلوم ڪري سگهجي ٿو. ليڪن هن ڳاله جي ازحد ضرورت آهي تہ ڪي محب وطن ان سموري مسئلي تي تفتيش (کوجنا) ڪري ان دور جي مڪمل تاريخ لکن. ان لاءِ وڳهيہ ڪوٽ، محمد طور ۽ ٻين سومرن جي دور وارن قِتل شهرن جي کوٽائي، مختلف تاريخن جي مطالع، ڏند ڪٿائن، رسم رواج، رومانوي افسانن ۽ سماجي دستورن مان گهڻي معلومات هٿ ڪري سگهجي ٿي.

اها حقيقت آهي تہ سسئي پنهون، مومل راڻي، ليلان چنيسر ۽ عمر مارئيءَ جا قصا انهيءَ دور جا واقعا آهن. جن تي شاعرن خاص طرح شاهہ عبداللطيف عليہ رحمت سندس شعر ۾ انهن وسريل ڪهاڻين کي زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو عام دستور هوندو آهي تہ شاعر اڪثري سندن ملڪ جي بهترين دور جي روايات زنده رکڻ لاءِ چند مثالن کي وٺي طبع آزمائي ڪندا آهن.

هن قبيلي جي حب الوطني، همت غيرت ۽ قومي ڪردار جون روايتون زبان زد عام آهن. انهيءَ مان دودي ٿئين جي جوان مرديءَ، همت ۽ وطن دوستيءَ هن قبيلي جو نالو روز روشن وانگر زنده جاويد بڻائي ڇڏيو آهي. جنهن بابت چچ نامي جي لکڻ موجب هن حاڪم 1331ع کان 1356ع تائين حڪومت ڪئي. ان جي دور حڪومت ۾ خانداني اختلافن ڪري ٻاهرين حاڪمن کي دست اندازي ڪري حملہ آور ٿيڻ جو موقعو مليو.

ان اختلاف جي ڪارڻ بابت ڏند ڪٿائن مان عام طرح هيٺين آکاڻي مشهور آهي.

چون ٿا تہ دودي جي والد خفيف جي وفات بعد سندس ٻہ فرزند گاديءَ لاءِ دعويدار هئا. جن ۾ وڏو چنيسر ۽ ننڍو دودو هو. چنيسر ڏارين عورت مان هو ۽ دودو ڏاڏي پوٽيءَ مان هو ان ڪري سومرن سردارن گڏ ٿي وڏي پُٽ جو حق ريٽي دودي کي گاديءَ تي وهاريو.

ان فيصلي تان چنيسر ناراض ٿي دهليءَ جي حاڪم وٽ ويو. عام مشهور اهو آهي تہ ان وقت دهليءَ تي علاوء الدين خلجيءَ جي حڪومت هئي. ان هن جي دانهن ٻڌي سنڌ تي قبضي ڪرڻ

جي خيال کان سندس سپه سالار، سالار خان جي هٿ هيٺ هڪ وڏو ڪٽڪ سنڌ تي چاڙهي موڪليو.

سنڌ جي حڪومت جي بنسبت دهليءَ جي حاڪمن جي معمولي حيثيت هئي. انهن جي وڏي لشڪر سان چڙهائي ڪافي خوف پيدا ڪندڙ هئي. دهليءَ جي سپه سالار ويجهو اچڻ بعد سنڌ جي حاڪم دودي کي ٻه شرط وڌا، جن جي مڃڻ تي هن جي جان آزاد ٿي سگهي ٿي.

پهريون شرط: ـ اهو هو ته دهليءَ جي حاڪم جو حڪم مڃي وڏي پاءُ کي گاديءَ تي وهاريو وڃي.

ٻيو شرط: ـ اهو هو ته سندس ڀيڻ ٻاگهيءَ جو بادشاهه لاءِ سَڱ ڏنو وڃي.

ان تي هن جملہ سومرن سردارن کي گڏ ڪري احوال پيش ڪيو. جن صلاح مشوري بعد گڏ ٿي اهو فيصلو ڪيو ته اُهي شرط مڃڻ سنڌ جي آزادي، ناموس ۽ قبيلي جي روايتن جي خلاف هئا. جڏهين انهن اهو فيصلو ڪيو ته ڪين نتيجن جو پورو پتو هو. هو صرف لاڙ سنڌ جي ٽڪري جا حاڪم هئا، جن وٽ ڪو مقرر ٿيل لشڪر ڪونه هو. گهٽي ۾ گهٽ چار- پنج هزار ماڻهو لڙائيءَ لاءِ گڏ ڪري سگهيا ٿي، جن کي هٿيار مهيا ڪري ڏيڻ به ڏکيو ڪم هون. هوڏانهن دهليءَ جي حڪومت جي ويه هزار لشڪر گهوڙن، سنن هٿيارن ۽ تربيت يافته سپاهين سان مقابلو ڪرڻو هو. اها غير مساوي طاقتن جي لڙائي هئي، ڪٿڻ جو ڪوبه امڪان ڪونه هو ان ڪري هنن پنهنجا ٻار ٻچا زالون ڪڇَ ۾ آبل ابڙي سمي ڏي ڏياري موڪليون، پاڻ مڙس ٿي مقابلي لاءِ تيار ٿيا. هاڻ سوال اٿندو ته هنن حالتن مان واقف هوندي به ڇاٽي واٽي ڇو موت منهن ڏيڻ قبوليو. ان جي جواب کي صرف اُهي ماڻهو سمجهي سگهندا جي قومن جي قومي ڪردار (Character) مان واقفيت رکندا هوندا. ان وقت سنڌي ڪردار ۾ ڪي خاص خصوصيتون پيدا ٿي ويل هيون، جهڙوڪ: 1ـ حب الوطني 2ـ قومي روايات جو لحاظ 3ـ غيرت 4ـ آزاديءَ جي هوا 5ـ انصاف.

انهيءَ جا مثال انهيءَ زماني جي آکاڻين مان ملي سگهن ٿا، جن کي شاهه لطيف عليہ الرحمة ۽ ٻين شاعرن اسان تائين پهچائي ڇڏيو آهي، امر سومري، امر ڪوٽ جي حاڪم مارو قبيلي جي عورت مارئي زوريءَ آڻي ڪوٽ ۾ بند ڪري هن کي راضي ڪرڻ لاءِ گهڻا حيلا هلايا پر هن نه وطن وساريو نه مارن جي پريت ڇڏي. امر سومري ڪيس راضي ڪرڻ لاءِ طرح طرح جا طعام آڇيا، ريشم ۽ زريءَ جا وڳا ڏيڻا ڪيا، محلن ۾ ماڙين ۾ رهايو. پر هن جو روح نه ريجهيو ڇي، "حيف تنين کي هوءِ، وطن جن وساريو"؛ "مارو ڪيئن وهان مان وساري، عمر مرم مارن جو ٿو ماري"؛ "اي نه مارن ريت، جو سيڻ مَٽائن سون تي". هن وٽ ماڙين ۽ محلن کان پراٽا پڪڙا وڏيڪ هئا. ست رڃين طعامن کان ڏٿ ۽

ڏونرا زياده پيارا ٿي لڳا. سسئيءَ جي پنهونءَ لاءِ جبل جهاڳڻ, مومل جو راڻي لاءِ راتيون وهائي ڏينهن ڪرڻ, ليلان جو چنيسر ڪي ليلائي رضامند ڪرڻ جا قصا اُن زماني جي سنڌي ڪردار جي ساک پرين ٿا. امر سومري جو انصاف بہ مشهور آهي تہ باوجود مارئي ڪيتري وقت تائين وٽس نظربند هئي پر هي سندس رضامنديءَ کان سواءِ ان جي ويجهو نہ ويو نيٺ موٽائي ملڪ موڪليائينس.

جنهن قوم جي مَردن ۽ عورتن جو اهڙو ڪردار هجي انهن کي خوف ۽ لالچ سندن ستيا ۽ سير کان مٽائي نٿا سگهن. سومرن جي اها حالت هئي جي سَنگھ ڏيئي جان ٿي آزاد ڪرايائون تہ سَتن پيڙهين کي ٿي لڄايائون. جي ڏارين حاڪمن جي حُڪم تي پنهنجي پسنديده حاڪم کي گاديءَ تان لاٿائون ٿي تہ سندن غيرت ۽ همت جي اها ڳاله خلاف هئي, ان ڪري هنن وطن جي عزت, آزادي, روايات جي برقرار رکڻ خاطر سر ڏيئي سرهو ٿيڻ کي ترجيح ڏني ۽ گيديءَ جي حياتيءَ کان عزت واري موت کي پسند ڪيو.

امام حسين عليہ السلام جي ساڳئي حالت هئي, سندس طرف 70 ماڻهو زالن ٻارن سميت هئا ۽ يزيد طرف هزارها لشڪر هو.

پر "سر داد نہ داد دست بر دست يزيد"

معنيٰ ـ سر ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪيائين بنسبت ناحق اڳيان بيعت ڪرڻ جي.

هنن بہ سُنت حسينيءَ تي هلندي فنا ٿي وڃڻ کي وڌيڪ پسند ڪيو. اهڙيءَ طرح هنن سنڌين جي روايتن, غيرت ۽ حُب الوطنيءَ جي زنده رکڻ لاءِ پاڻ کي قربان ڪرڻ پسند ڪيو. جيئن اسلامي تعليم کي زنده ڪرڻ لاءِ امام حسين عليہ السلام سر ڏنو تيئن سنڌي روايتن جي لڄ رکڻ لاءِ دودي سومري جي گروهہ پاڻ موڪيو. سومرن مان اڪثر مَرد ميدان تي مارجي ويا. سندن رهيل عورتن لاءِ چوڻ آهي تہ دشمن جي هٿ هيٺ اچڻ کان راجپوتي دستور مطابق پاڻ جلائي ڇڏيائون. ڪن جو چوڻ آهي تہ زمين ڦاٽي پيئي ان ۾ گهڙي ويون. ان جاءِ کي اڃا تائين ستين جو آستان سڏيو وڃي ٿو.

هوڏانهن ابڙي وٽ پهتل عورتن بہ جڏهين ڏٺو دهليءَ جو لشڪر ڪڇ ڏي ڪاهيندو ٿي آيو تہ انهن پاڻ مارائي ڇڏيو.

ان حڪايت بابت تاريخدانن جا مختلف رايا آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته علاوالدين ۽ دودو سومرو ساڳي زماني ۾ نه هئا وغيره. جيئن ته هن گهراڻي جي دور حڪومت جي مستند تاريخ لکي نه ويئي آهي، ان ڪري تاريخي نقط نگاهه کان ان بابت پوري حقيقت معلوم ڪرڻ ذرا مشڪل نظر پيو اچي. ليڪن هيءَ ڳاله پايه ثبوت تي پهتل آهي ته ٻاهرين دهليءَ جي لشڪر سان لڙندي دودي سومري خاندان ۽ قبيلي سميت قرباني ڏني. سندس تخت گاهه اجاڙتي ويو. سندس اُن قربانيءَ سنڌ وارن جي دلين تي اهڙو اثر وهاريو جو اڄ تائين ڳوٺن ۾ ٻان ۽ ڀٽ ان واقعي جي آکاڻي ڳائيندا رهن ٿا. شاهه صاحب چيو آهي ته:ـ

پنهون ڪارڻ پب ۾، مر مٿو ڏيئي،
ته سرتيون سپيئي، واڪاڻئين وينيون.

ان وانگر هنن مقصدن خاطر سر ڏيئي پاڻ کي زنده جاويد بنائي ڇڏيو. سنڌ جي شعر ۾ اها پهرين رجزيه ۽ مرثيه واري شعر جي آکاڻي آهي.

قومن جي اڪثريت هميشه بزدل، بي غيرت، ابن الوقت ماڻهن جي ٿئي ٿي. ليڪن ان ۾ ڪجه اهڙا ماڻهو به پيدا ٿين ٿا جي ڏسي وائسي صرف مقصدن ۽ روايتن خاطر قربان ٿيو وڃن. شاهه سائين اهڙيءَ حالت لاءِ چوي ٿو:ـ

ته ڪر ڪيئن مئي، جي سير نه گهڙي سهٽي،
هتي حياتيءَ ڏينهڙا، هڏهين تان نه هٽي،
هوئين هوند مئي، پر ٻڏيءَ جا پيٽا ٿيا.
(شاهه)

همڙن با همت، با غيرت، ملڪ جي عزت ۽ ناموس، آزادي ۽ قومي روايتن جي حفاظت لاءِ لڙي پاڻ قربان ڪندڙن تي سنڌين کي واقعي فخر ڪرڻ ۽ انهن جي يادگار ملهائڻ جو حق آهي.

پر چوٽي آهي ته صحيح راءِ ۽ حق تي هلڻ ته جدا ڳاله آهي پر انهن ماڻهن جي سڃاڻپ ۽ قدرداني به ٿورن ماڻهن کي ٿئي ٿي. دنيا جي چاليه ڪروڙ مسلمانن مان پنج سيڪڙو به امام حسين عليه السلام جو يادگار مس ملهائيندا آهن.

هن وقت جڏهين اسان تاريخ جي نهايت مشڪل دور مان لنگهي رهيا آهيون. اسان جي سياسي آزادي ختم ڪئي ويئي آهي، اقتصادي حالت تي اثرانداز ٿيڻ کان رهي نه سگهي آهي. اسان جي ڪلچر ۽ زبان تي وار ٿي رهيا آهن. ان وقت اهڙي قسم جي سپوت ۽ سورهين جا قصا ۽

ڪهاڻيون عوام تائين پهچائڻ ۾ سندن ياد تازي ڪرڻ ، قومي غيرت، همت ۾ جذبہ آزاديءَ کي زنده ڪرڻ جي برابر آهي.

دودو سومرو ۾ اُن جو قبيلو راجا ڏاهر کان پوءِ ٻيو سنڌي شهيد آهي، جنهن جي ڪارنامن تي سنڌين کي ناز ڪرڻ جو پورو حق آهي.

هن واقعي کان پوءِ بہ سومرن جي حڪومت ڪجھ وقت لاءِ رهي. پر ايترين قربانين سندن طاقت ڪمزور ڪري ڇڏي هئي. جنهنڪري ٿوري وقت کان پوءِ انهيءَ قبيلي جي همير نالي حاڪم کي سَمن قتل ڪري حڪومت تي قبضو ڪيو. سما بہ سنڌ جا رهاڪو ۽ راجپوت نسل مان هئا.

*****

نواب دولهه دريا خان عرف نواب مبارڪ خان

سومرن جي حڪومت ڪمزور ٿيڻ بعد انهن جي آخري حاڪم همير کي سَمن قتل ڪري ان جي جاءِ تي سندن سردار اُنڙ پٽ ٻنيهه کي ڄام جو لقب ڏيئي سنڌ جي گهٽي ٻاگي تي حاڪم مقرر ڪيو. جيئن ته سنڌ جي ٻنهي بهترين گهراڻن جي مستند تاريخ اڃا تائين لکي ڪانه ويئي آهي، ان ڪري انهيءَ جي حڪومت جو تفصيلي احوال معلوم نه ٿي سگهيو آهي. پر چچ نامي ۽ تاريخ تحفتہ الڪرام وغيره جي مختلف روايتن جي بنا تي 1360ع کان پوءِ ان گهراڻي جي شروعات شمار ڪري سگهجي ٿي. جا 1520ع تائين هلي اٽڪل 160 ورهيه ڪن حڪومت ڪيائون. ان عرصي ۾ سنڌ جي ڪُنڊ ڪڙڇ ۾ انهيءَ قبيلي جي سردارن جو تسلط هو جي ننڍين رياستن وانگر اندروني طور آزاد هئا ليڪن سيئي سلامي وڏي حاڪم ڄام جي پريندا هئا.

اهو دور به سنڌ لاءِ امن امان، ترقي ۽ تمدن جو باعث رهيو آهي. انهن جي دور حڪومت ۾ ڪيئي وڏا ڳوٺ ٻڌا، علم پڪڙيو هنر زور ورتو قومي روايتون ۽ دستور به قائم رهيا. سنڌ جي غيرت، روايات، حب الوطني ۽ آزاديءَ جي حفاظت لاءِ سومرن پاڻ ملهايو ته سَمن وري تهذيب ۽ تمدن کي زور وٺائڻ جي ڪوشش ڪئي.

هِن قبيلي ۾ به ڪيترا ئي نامور حاڪم پيدا ٿيا جن مان ڄام تماچيءَ جو نالو خاص مشهور آهي. جنهن جي ڪينجهر جي مهاڻيءَ نُوريءَ سان رومانس جي قصي کي شاهه لطيف نهايت عمده پيرايه ۾ بيان ڪري انهيءَ دور جي عمده تصوير ڪڍي آهي.

چوڻ ۾ اچي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ امن امان، آباديءَ ۽ هنر جي زور وٺڻ ڪري آسودگي اچي ويئي هئي. مدرسه به ڪليل هئا. هي حاڪم عالمن، شاعرن ۽ راڳ جي مجلسن ۽ شڪار لاءِ اڪثر ڪينجهر جي ڍنڍ تي تفريح لاءِ ويندو هو جتي پر لطف مجلسون ٿينديون هيون. عمديون ٻيڙيون انهن جا رنگارنگي سڙهه ۽ ساز سامان مجلس جي رونق کي وڌائيندڙ هئا. ڪينجهر جو نظارو نهايت عمده هو. شاهه صاحب اُن لاءِ فرمائي ٿو:ـ

هيٺ جر مٿي مجر، ڪنڌيءَ ڪونر ٽڙن،
ور تي واهوندن، ڪينجهر ڪستوري ٿئي.
(شاهه)

اهڙيءَ طرح گهمندي هن جي نُوريءَ نالي عورت تي نظر پئجي ويئي. هوءَ هتين پيرين آرڪيٽن هئي. هن جي من ۾ گيرب ۽ گاءُ نـه هو. تنهن جي نيٽن راءَ ڪي ريجهائي ڇڏيو. نيٺ سَمي سڄاڻي پيڙو ٻانهن ۾ ٻڌي ڪٽي راڻين ۾ شمار ڪيس پوءِ تـه ڄام مُهاڻن تان مڙئي محصول معاف ڪري ڇڏيا ۽ اڪثري ڪينجهر جي ڪناري مجلسون ۽ محفلون ٿينديون رهنديون هيون. اتي ماڙي نهرايائين. سندن قبرون مڪلي ٽڪريءَ تي شيخ حماد جماليءَ جي مقبري جي هيٺان آهن.

ان ڪان پوءِ انهيءَ گهراڻي جو ٻيو مشهور حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو بن ڄام ٻنيہ ٿيو. هي 866هه مطابق 1462ع تي تخت تي وينو. سندس ڏينهن ۾ حڪومت اتر طرف وڌي بهاولپور تائين پکڙي الهندي طرف سبيءَ تائين مطلب تـه ساري موجوده سنڌ سندس قبضي ۾ هئي. هي پاڻ وڏو عالم هو. عالمن، درويشن جي صحبت ڪي پسند ڪندو هو. نهايت اعليٰ منتظم، مصنف مزاج ۽ سخي هو. هن جي حڪومت 48 سال هلي. ان وچ ۾ نهايت امن امان قائم ٿيڻ ڪري ملڪ ترقي ڪئي. هن اڳيون ساموئي يا سما نگر ڇڏي ان جي ٽن ميلن جي مفاصلي تي موجوده ٺٽي جو شهر نئين سر ٻڌايو. جنهن ٿوري وقت اندر مدرسن، واپار ڪارخانن، عالمن وغيره ڪري نهايت زور ورتو. اهو سَمن جي اوج جو دور هو.

نواب دريا خان هن منصف مزاج، منتظم ۽ مردم شناس حاڪم جو وزير اعظم هو. ان بابت چوڻ ۾ اچي ٿو تـه اصل ۾ هي ڄام صاحب جي وزير لڪمير وٽ نوڪر هو. سندس اصل نسل جو پورو پتو نٿو پوي. سندس اوائلي نالو قبوليو هو. هڪ دفعي ڄام نندو شڪار تي نڪتو ساڻس وزير لڪمير بـه گڏ هو. رستي تي ڄام صاحب کي اڃ لڳي. ڄام صاحب جو نوڪر پري هو ان ڪري قبولي چوڪري کيس پاڻي آڻي ڏنو. ڄام صاحب ڏٺو تـه ان ۾ ڪي ڪک پيل هئا. ان بابت هن کان ڄام صاحب سبب گهريو. هن جواب ۾ ٻڌايس تـه قبلا جن کي سخت اُڃ هئي يڪدم پاڻي پي سواري ڪن ها تـه طبيعت تي خراب اثر پوي ها. ان ڪري ڪک وجهي ڏنم تـه سائين جن پاڻي آهستگيءَ سان پيئن. سندس اهڙي عقل واري جواب کان ڄام صاحب متاثر ٿي کيس پاڻ وٽ نوڪر ڪري رکيو. جتي آهستي ٿي ترقي ڪندو تعليم ۽ تربيت حاصل ڪرڻ بعد لياقت ۽ ايمانداريءَ ڪري پهرين وزير ۽ پوءِ وزير اعظم جي درجي تي پهچي نواب خان اعظم ۽ فرزند خاص جا لقب جا حاصل ڪيا ڪيس فوجن جي سپه سالاري بـه ملي. هاڻ نواب دريا خان عرف نواب مبارڪ خان جي نالي سان سڏجڻ لڳو. هي انهيءَ عرصي ۾ سنڌ جي مڪاني بد امنين دور ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان

ڪري ساري صوبي جي حڪومت گهڻي وقت تائين نهايت امن امان ۽ خوش اسلوبيءَ سان هلڻ لڳي.

انهن ڏينهن ۾ بابر بادشاهه سمرقند کان نڪري اچي قابل ۾ ديرو ڄمايو هو. شاهه بيگ ارغون ان جي خوف کان ہٽي ملڪ وسائڻ جي خيال کان سنڌ تي سندس پاءُ ميرزا سلطان محمد جي هٿ هيٺ لشڪر چاڙهي موڪليو جن آگره، چانڊڪا، منديجا ۽ ماڇين جو ڪوٽ اچي ڦريا ۽ لٽيا. ان خبر پوڻ تي ڄام ننڊي وڏو لشڪر نواب دريا خان جي هٿ هيٺ ان جي مدافعت ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو. جنهن هلوڪر ڳوٺ وٽ پهرين جنگ ۾ ارغونن جي لشڪر کي شڪست ڏني. جنهن ۾ شاهه بيگ جو پاءُ سلطان محمد مارجي ويو. باقي سندس بچيل لشڪر قنڌار ڏانهن ڀڄي ويو. اها معمولي ڪاميابي ڪانه هئي. افغانستان کان اينڊڙ سپاهين جو هندوستان ۽ سنڌ تي ڌاڪو ويٺل هو. انهن کي اهڙي شڪست فاش ڏيڻ ڪري وري ڄام ننڊي جي حياتيءَ ۾ ارغونن سنڌ ڏي رُخ نہ رکيو. اهو نواب دريا خان جي بهادري ۽ قابليت جو کُليل ثبوت هو.

انهن ڏينهن ۾ هڪ ٻيو واقعو سرزد ٿيو. جتوڻيڪ ظاهر ۾ خاص اهميت رکندڙ نہ هو پر اُن مان نواب دريا خان جي سياسي دانشمندي ۽ معامله فهميءَ جو پتو پوي ٿو.

سيد محمد ميران شاهه 847هه ۾ جونپور جي شهر ۾ پيدا ٿيو جو علم پڙهي وڏي لياقت جي درجي تي پهتو هو. پوءِ روزا، زهد، تقويٰ ۽ وظائف جي ذريعي صاحب ڪمال ٿيو. سندس معتقدن جو چوڻ آهي تہ هڪ دفعي حسب معمول پنهنجي ورد وظائف ۾ مشغول هو تہ ڪيس اهو آواز ٻڌڻ ۾ آيو تہ "تون مهدي آهين" آخر اهو آواز مسلسل ٻڌڻ بعد هن کي سندس مهديپڻي جو يقين ويهي ويو. مسلمانن جي هڪ گروهه ۾ گهڻي وقت کان اهو عقيدو رهندو پئي آيو آهي تہ آخر زمان ۾ امام مهدي پيدا ٿيڻ وارو آهي جو ساري دنيا جي مسلمانن کي متحد ڪري دنيا تي غلبہ اسلام لاءِ بيعت وٺي جهاد ڪري ساري دنيا کي زوريءَ يا خوشيءَ سان اسلام جي دائري ۾ آڻيندو. انهيءَ طرح سان اسلام جي پيدا ٿيڻ جي مشن تہ اسلام، انسانذات جي وچ ۾ اتحاد، امن ۽ ترقي آڻيندو مڪمل ٿيڻ واري آهي.

اهو عقيدو صرف مسلمانن ۾ ويٺل نہ آهي پر قريباً هر عالمگير مذهب جي ڪن گروهن ۾ گهڻي وقت کان سندن نشاط ثانيہ لاءِ ويٺل آهي تہ منجهان ڪو ماڻهو پيدا ٿي انهيءَ مذهب کي ساري دنيا ۾ رائج ڪندو. هندن مان ڪن ۾ وشنو مهاراج جي نئين سر اوتار تي اچڻ بعد هندن جي دنيا تي تسلط ويهڻ جو اعتقاد ويٺل آهي.

اهڙي طرح حضرت عيسيٰ جي وري پيدا ٿي دنيا کي دين مسيحي تي آڻڻ جو عقيدو بہ ڪن عيسائين ۾ ويٺل هو. ان عقيدي کي مدنظر رکي دنيا جي مسلمانن ۾ ڪيئي ماڻهو اهڙي دعويٰ ڪندي پيدا ٿي ماڻهن ۾ وقتي اتحاد ۽ جوش جاڳائي وري ختم ٿي ويا. آءُ ڪيترا دفعا پنهنجي تحريرن ۾ ٻڌائي آيو آهيان تہ مُلا جي مذهبي تشريح واري اسلام ۾ دنيا تي غلبہ اسلام جو تخيل ڪن مسلمانن تي گهٽي وقت کان ويٺل آهي. ڪن خلافت کي ان جو مرڪز ٻڌائي انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ ڪوشش ڪئي، ڪن مجدد بڻجي دين کي نئين سر زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ڪيترا مهدي سڏائي تبليغ ۽ جهاد ذريعي اسلام جي فروغ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳا. ڪن هاڻ اُن کي پين اسلام ازم جي تحريڪ سڏي ان ڏس ۾ مسلمانن کي متحد ڪرڻ جو آواز اٿاريو آهي. مطلب تہ اهو عقيدو مختلف شڪلين ۾ مسلمانن اڳيان پيش پئي ٿيو آهي. مصر ۾ مهدوي حاڪمن جي تحريڪ شيعن جي هڪ گروهہ ۾ ٻارهين امام جي گم ٿي وري آخر زمان ۾ پيدا ٿيڻ جي اميد، شيخ سنوسي جي تحريڪ، مهدي سوڊاني جي تحريڪ سڀ انهيءَ تخيل جي پيداوار آهن جنهنجو پرچار سيد محمد ميران شاهہ جونپوري ڪيو ٿي.

ڪيترا ويساه وسوڙل ماڻهو اڃا تائين انهيءَ اميد تي پيا هلن ليڪن اها بہ حقيقت آهي تہ مسلمان درويشن، عالمن ۽ سياستدانن جو هڪ اهڙو گروهہ بہ پئي رهيو آهي جنهن کي نہ اسلام جي اهڙي تشريح ۾ اعتقاد رهيو آهي، نہ انهيءَ قسم جي تحريڪن کي ممڪن العمل ۽ صحيح سمجهيو اٿن. هن زماني ۾ علم ۽ سائنس جي واڌاري ڪري شايد اهڙا گهٽا ماڻهو نڪرن جي اهڙن فريب ده عقيدن ۾ ويساهہ نہ رکن. ليڪن سنڌ جهڙي پٺتي پيل ملڪ ۾ پنج سو ورهيہ اڳ اهڙا ترقي پسند خيال تہ اهو عقيدو غلط ۽ اڻ ٿيڻ جوڳو آهي. حڪومت جي هڪ مدبر نواب دريا خان طرفان ظاهر ٿيڻ غير معمولي ڳاله هئي.

نائين صدي هجريءَ جي آخر ۽ ڏهين صدي وارو زمانو هندوستان اندر بدامني ۽ طوائف الملوڪيءَ جو هو. باشاهيون ننڍيون ۽ ڊهنديون رهيون ٿي. اهڙي ڪا مرڪزي حڪومت باقي نہ رهي هئي جو هندوستاني مسلمانن جو شيرازو درست ڪري غلبہ اسلام آڻي. حق تي هلندڙ عالِمِ دين گهٽ ٿي ويا هئا. پيران طريقت جي بد عملن ڪري مسلمانن ۾ گمراهي پيدا ٿيڻ لڳي هئي. اهڙين حالتن هيٺ سيد صاحب جي نئين پيغام ۽ تحريڪ ماڻهن تي چڱو اثر پيدا ڪيو. ٿوري وقت اندر هزارها ماڻهو سندس حلقہ اثر هيٺ داخل ٿي ويا، ۽ ڪيترن ملڪن جا مسلمان حاڪم بہ سندس مريديءَ جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. انهيءَ تحريڪ جا مکيہ اصول هيٺيان هئا.

1. **حجرت ڪرڻ:**۔ سندن چوڻ هو تہ جيستائين ماڻهو قيدِ وطن کان آزاد ٿي گهر ٻار جو آسانگو لاهي، لڳ لاڳاپا ڇڏي مهدوي تحريڪ ۾ شريڪ نہ ٿيو آهي ان وقت تائين منجهس ڪا وڏي اميد رکڻ اجائي هئي. ان راهہ ۾ ترڪ وطن ضروري هو. موجوده زماني ۾ علامہ اقبال جو وطن کي بُت سڏي، نظريہ جي بنياد تي بين الاقوامي لاڳاپن جي جدا قوم بڻائڻ، ڪم و بيش ان ساڳي تخيل جي پيداوار آهي.
2. **ترڪ مال:**۔ سندن رايو هو تہ غلبہ اسلام جي راهہ ۾ ہي جا رنڊڪ هئي سا شخصي مال ۽ ملڪيت جي محبت هئي. ان ڪري ان تحريڪ کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ هر پوئلڳ جو فرض ٿيو پوي تہ هو ساري ملڪيت مهدوي تحريڪ جي حوالي ڪري غلبہ اسلام جي لاءِ، ڪم آڻڻ ۾ مدد ڪري.
3. **جهاد:**۔ ٽيون شرط انهيءَ تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو هو تہ ان جو پوئلڳ سڀ لاڳاپا لاهي سر تريءَ تي رکي خوف خطرا ڦٽا ڪري تلوار هٿ ۾ ڪٽي مهديءَ جي حُڪم تي غلبہ اسلام لاءِ لڙي.

مذهب جي نالي ۾ ماڻهن کي استعمال غرضي (ايڪسپلائٽ) ڪرڻ جا تاريخ ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. يورپ جون صليبي جنگيون ان جو مثال آهن. جتي نيٺ گهٽي غور فڪر ۽ تجربي بعد ماڻهو ان نتيجي تي پهتا تہ ڪنهن هڪ مذهب کي آخري ۽ مڪمل سمجهي، دنيا تي زوريءَ مسلط ڪرڻ جو خيال فرسوده ۽ خود فريبيءَ کان مٿي نہ هو. سيني مذهبن پنيان بنيادي وحدت سمايل هئي. جنهن جو مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي ۽ فلاح بني آدم هئا. اهي مقصد محبت، تاليف القلوب، اهنسا ۽ باهمي سمجهوتہ، اخلاقن جي درستي ۽ نفسي اصلاح جي ذريعي حاصل ٿيڻا هئا، نہ ڪجه عقيدن ۽ دستورن جي مذهب کي جهاد ذريعي دنيا تي زوريءَ مسلط ڪرڻ سان.

جڏهين سيد ميران محمد شاهہ سنڌ ۾ آيو تہ ڪيترا ويساهہ وسوڙل ۽ پراڻي خيال جا عالم ۽ ماڻهو ان تحريڪ جي طرف ڇڪجي ويا ۽ ان جي حلقہ اثر ۾ اچڻ لاءِ آماده ٿيا. سيد صاحب جڏهن ٺٽي ۾ جام نظام الدين عرف جام نندي وٽ آيو ۽ سندس تحريڪ جي مقصدن کان واقف ڪري کيس پنهنجي حلقہ اثر هيٺ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳو تہ ان وقت نواب دريا خان صحيح راءِ قائم

ڪري ڄام صاحب کي هن جي حلقہ اثر ۾ اچڻ کان روڪي ميزبانيءَ جا فرضَ ادا ڪري جلد بنا مطلب حاصل ڪرڻ جي ڪيس اجازت ڏيئي روانو ڪري ڇڏيو. ان مان نواب دريا خان جي قوم پرست خيالن ۽ سياسي تدبر جي پختگي معلوم ٿئي ٿي.

جيتوڻيڪ ڄام صاحب جي دربار سان تعلق رکندڙ قاضي قاضن ۽ ٻيا هن جا معتقد بڻجي ويا.

هتي هيءَ ڳاله ڪرڻ بہ ضروري آهي تہ نواب دريا خان کي ڄام صاحب طرفان ڳاهن جي پر ۾ موجوده ٺلٽي جي ويجهو جاگير مليل هئي، جتي سندس فرزند رهندا هئا. ۽ پاڻ بہ اڪثر اوڏانهن ويندڙ هو.

اتي جو مخدوم بلاول عليہ الرحمة سمہ خاندان مان هو باغبان ۾ رهندو هو. نواب صاحب ان جو عقيدتمند ۽ صحبتي هو. تنهنڪري مخدوم صاحب جا سڀ خليفا ۽ خاص ڪري سيد حيدر عليہ الرحمة سَن وارو نواب صاحب جا دوست ۽ واقفڪار هئا. خوش قسمتيءَ سان مخدوم صاحب ۽ سندس حلقہ اثر جا درويش بہ نواب صاحب جا هم خيال هئا. اهو پتو پوڻ مشڪل آهي تہ اهڙا خيال نواب صاحب جي اثر ڪري مٿين درويشن تي پيا هئا يا انهن جي صحبت نواب صاحب کي انهيءَ خيال جو بڻايو هو.

سيد ميران محمد شاهہ ڄام صاحب کان رخصت ياب ٿي ٻيڙين جي قافلي ذريعي درياهہ رستي سنڌ ۾ سندس تحريڪ جي تبليغ ڪندو سکر طرف افغانستان ڏي وڃڻ لاءِ روانو ٿيو.

مخدوم بلاول عليہ، سيد عبدالرزاق لڪياري ۽ نواب صاحب ان تحريڪ کي ملڪي سالميت ۽ قومپرستيءَ جي اصولن خلاف سمجهي مشورو ڪري سيد حيدر عليہ سَن واري هٿان سيد ميران محمد شاهہ جي ٻيڙين جي قافلي کي ٻوڙائي ڇڏيو. جنهنڪري سيد صاحب سندس تحريڪ لاءِ حالتون ناسازگار ڏسي سنڌ ۾ وڌيڪ تبليغ بند ڪري سڌو خشڪيءَ رستي افغانستان هليو ويو. ان جو وڌيڪ احوال مخدوم صاحب جي زندگيءَ ۾ ڏنو ويندو.

سنڌ ۾ بدقسمتيءَ سان ڄام نظام الدين صاحب 914هہ مطابق 1508ع تي وفات ڪئي. سندس وفات مهل ڄام صاحب نواب صاحب کي پُٽ جي پارت ڪئي.

ان کان پوءِ ڄام فيروز ۽ ڄام صلاح الدين ڄام سنجر جي پوٽي جي وچ ۾ گاديءَ تان تڪرار ٿي پيو جنهن ۾ نواب دريا خان جي مدد سان ڄام فيروز ڪامياب ٿيو. جنهن تي ڄام صلاح الدين گجرات طرف سندس ناني سلطان مظفر وٽ رهڻ لڳو.

جام فيروز نوجوان هو. گهڻو وقت راڳ روپ ٻڌڻ، چوڪرين جي ناچ ڏسڻ، مسخرن جي صحبت ۽ ٻين اهڙي قسم جي عياشي ڪمن ۾ گذاريندو هو.

حڪومت جو ڪاروبار سمورو نواب دريا خان جي مٿان وجي پيو. پيدائش جي زياده ٿيڻ ڪري شاهي خاندان جا فرد ۽ دربار سان لاڳاپيل وارا ماڻهو فضول خرچ ۾ چڙواڳ ٿي ويا هئا. جن جي ڪارگذارين تي نواب صاحب کي سختي ڪرڻي پيئي. ان تي جام صاحب ۽ نواب صاحب جي وچ ۾ شڪر رنجي ٿي پيئي. تنهنڪري وزارت مان استعفا ڏيئي اچي سندس جاگير ڳاهن ۾ رهڻ لڳو. ان کان پوءِ جام فيروز جي رنگ رلين تي نظر ڪرڻ وارو ڪونه بچيو. جام فيروز ان تي بس نه ڪئي پر نواب صاحب جي طاقت ڪمزور ڪرڻ لاءِ ڪيبڪ ارغون ۽ ٻين ٻاهرين ماڻهن کي نوڪريءَ ۾ رکيو. جام فيروز هڪ خاص محلو انهن جي رهڻ لاءِ مقرر ڪيو جو مغل واڙو سڏجڻ ۾ ايندو هو.

انهن حالتن کي ڏسي انهن مغلن مان مير قاسم ڪيبڪ شاهه بيگ ارغون کي لکي موڪليو ته جام جي حڪومت ڪمزور ٿي ويئي آهي، جام صاحب سندس عياشين ۾ مشغول آهي. نواب دريا خان هن کان جدا ٿي ويو آهي، ميدان خالي اٿئي، موقعي مان فائدو وٺڻ گهرجي. ان تي شاهه بيگ ارغون وري سنڌ تي حملا ڪرڻ شروع ڪيا. پهرين سکر، پوءِ سيوهڻ فتح ڪيا. آخر ۾ ٺٽي تي ڪاهي ويو. تڏهين جام صاحب جي اک کلي، هن نواب صاحب کي گهرائي ورتو. حالتون خراب ٿي چڪيون هيون. باوجود ان جي نواب صاحب آخر دم تائين سنڌ جي آزادي، ناموس ۽ عزت خاطر لڙندو رهيو ۽ شهيد ٿيو. لڙائي هلندي جام فيروز ڀڄي وڃي پير پٺي طرف لڪو جتان آخر شاهه بيگ کي رحم جي درخواست ڪري معافي وٺي صلح جا شرط قبولي ارغونن جي تابع ٿي هڪ محدود ٽڪري تي رهڻ لاءِ رضامند ٿيو.

نواب صاحب سنڌ جي آزاديءَ خاطر سر ڏيندڙ سورمن، مدبرن ۽ صحيح رايا رکندڙ محب وطن مان مکيه هو. ان کي تنهنڪري سنڌ لاءِ شهيد ٿيندڙن ۾ ٽيون نمبر شمار ڪريون ٿا.

ان جي مزار سندس مربي جام نظام الدين جي الهندي طرف مڪلي ٽڪريءَ تي آهي.

سنڌ جو مشهور مورخ سيد حسام الدين راشدي مڪلي نامه ۾ سندس لاءِ هيٺين خيالن جو اظهار ڪري ٿو: "نواب دريا خان ابتدا ۾ لاوارث ڇوڪرو هو. بادشاهه منجهس ڪارڪردگيءَ جا جوهر ڏسي پاڻ وٽ آڻي اعليٰ تربيت ۽ تعليم ڏيئي معمولي درجي جي ملازم جي درجي تان مٿي چاڙهي ڪيس وزير اعظم جي درجي تي آندو. سنڌ جي فوجن جي سپه سالاري به سندس حوالي

ڪئي. مبارڪ خان، خان اعظم جا خطاب ڏيئي سندس مرتبو بلند ڪري آخر ڪيس پنهنجي فرزندي جي لقب سان سرفراز ڪري عروج ۽ اقبال جي آخري منزل تي پهچايو.”

مردم شناس سلطان جي منتخب ڪيل ماڻهو سندس ڪارڪردگي سبب بادشاهه جي زندگيءَ ۾ نمڪ حلالي ۽ جفاڪشي ڪندي سموري سلطنت جو ڳاٽ اوچو رکيو. بلڪ سندس وفاتيءَ کان بعد به اهو اڪيلو امير هو جنهن سنڌ جي آزاديءَ لاءِ مسلسل جدوجهد جاري رکي، پنهنجي جيئري مغلن کي نٽي ۾ داخل ٿيڻ نه ڏنو. اول ۾ دره بولا خان وٽ پهچي کين شرمناڪ شڪست ڏيئي پنتي هٽايو. آخر ۾ نٽي جي چانئٺ وٽ لڙندي وڙهندي تير تلوارون هڻندي ۽ ڪائيندي پنهنجو سر صدقو ڪري ڇڏيو.

ان کان پوءِ **“خرابي سنڌ”** جو باب کُلي پيو. جنهن نه صرف نٽي پر ساري سنڌ لاءِ غيرن جي غلامي جو رستو هموار ۽ صاف ڪري ڇڏيو. اهو واقعو 926ھ مطابق 1420ع تي سرزد ٿيو.”

ان کان پوءِ سنڌ 1131ھ مطابق 1719ع تائين غيرن جي غلاميءَ هيٺ رهي. جنهن کي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ مٿي ڪنهڻ لاءِ فرصت ملي. پر سندس ڏينهن ۾ نادرشاهه جي ڪاهه وري سنڌي حڪومت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو.

حق ته اهو آهي ته هُتڙي بهادر، سرويچ، مدبر شهيدِ سنڌ جون سال بسال ورسيون ملهائي يادگار قائم ڪريون پر جنهن صورت ۾ سنڌ وري غيرن جي غلاميءَ ۾ وڃي چڪي آهي ۽ هر غلامي قومي غيرت، حميت، جذبه آزادي، ڪمزور ڪري ڇڏي ٿي. تنهنڪري نوجوانن جي ايمان تازي ڪرڻ لاءِ سندس حياتيءَ جو احوال لکي وٽن پيش ڪريان ٿو.

بنا ڪردند خوش رسمي، بخون و خاڪ غلطيدن،

خدا رحمت ڪند اين، عاشقان پاڪ طينت را.

معني: خدا رحمت ڪري انهن پاڪ صفت عاشقن تي جن پنهنجا رت هاري سندن بهادري ۽ قربانيءَ جا مثال قائم ڪري ڇڏيا آهن.

وري پير حسام الدين شاهه مڪلي نامه ۾ لکي ٿو:-

“نواب دريا خان سنڌ کي هر لحاظ سان مضبوط ۽ محڪم ڪيو. ان جي فوجي، سياسي، خواه سماجي ۽ اقتصادي صورت کي اهڙيءَ ڪڙيءَ تي بيهاريو جو مورخن جو متفق چوڻ آهي ته اهڙو زمانو سنڌ نه پهرين ڏٺو نه پوءِ . انهيءَ ۾ تعميري، رفاهي صلاحيتن سان گڏ منجهس آزادي ۽ وطن

پرستيءَ جو جيڪو رنگ هو اهو سنڌ جي تاريخ ۾ ڪيس هميشه زنده ۽ پائينده رکندو. سر جا سانگا لاهي وطن کي ڌارين جي قبضي کان آزاد رکڻ لاءِ هن جيڪا جدوجهد ڪئي اهو حقيقتاً وطنيت جي تاريخ ۾ مثالي آهي.

سندس سمورو خاندان انهيءَ رنگ ۾ رتل هو. سندس سپيئي پُٽ وطن دوست، آزادي پسند، جري جوان ۽ بهادر هئا. علاو الدين منجهان عالم نڪتو. محمود خان ۽ موتڻ خان سپاهي مرد هئا. پڇاڙيءَ سوڍو ارغونن سان خوب وڙهيا. سارنگ خان چوٿون نمبر فرزند هوس جو ٻه پنهنجو مَٽ پاڻ هو.

(مڪلي نامہ: پير حسام الدين راشدي)

****

[مخدوم] شاهہ بلاول بن ڄام حسن سمون عليہ رحمت باغبان

سوريءَ سڏ ڪيو، ڪا هلندي جيڏيون،
وڃڻ تن پيو، نالو نينهن ڳنهن جي.
(شاهہ)

....

مخدوم صاحب جي زندگيءَ جو قلمبند ٿيل پورو احوال ملي نہ سگھيو آهي. ليڪن ڏند ڪٿائن مان ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ هو ذات جو سمون ۽ ڄام نندي جي شاهي خاندان سان واسطو رکندڙ هو. جنهن ڪري ڪيس اڄا تائين **"سمون سردار"** جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. سندس ڄم جي تاريخ ملي نٿي سگھي پر غالباً نائين صدي جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو. انهن ڏينهن ۾ تعليم جا مکيہ مرڪز ٺٽو سيوهڻ، پاٽ، ٿلٽي وغيره هئا. هن ابتدائي تعليم ٿلٽيءَ جي ڳوٺ ۾ مخدوم عمر وٽ اچي حاصل ڪئي. شادي بہ اتي ڪيائين. پوءِ ٿوري پنڌ تي باغبان جي ڳوٺ ۾ اچي رهڻ لڳو جتي سندس مزار آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ هو مذهبي علم ۾ تفسير ۽ حديث ۾ خاص ماهر هو. جنهن ڪري پري پري پنڌ تان طالب العلم وٽس علم پرائڻ ايندا هئا. شروع کان وٺي سلسلہ طريقت ۾ دلچسپي وٺندو رهيو. سندس شجره طريقت هٿ نہ اچي سگھيو آهي. پر غالباً سهروردي طريقہ سان تعلق هوس. هي انهيءَ وقت جي مکيہ صاحب طريقت بزرگن مان هو. جنهنجو ثبوت مخدوم نوح عليہ رحمة جي پوٽي ميان غلام رسول صديقيءَ جي لکيل ڪتاب دليل الذاڪرين مان ملي ٿو. جنهن ۾ هو ڄاڻائي ٿو تہ سنڌ ۾ ان وقت ٽي مکيہ طريقت جا ادارا هئا. 1 ـ قلندر لعل شهباز عليہ 2ـ مخدوم بلاول عليہ 3ـ مخدوم نوح عليہ. مخدوم بلاول عليہ رحمة جا ڪيئي مکيہ خليفا هئا جن جي ذريعي ملڪ جي مختلف ڪُنڊن ۾ سندس طريقہ تصوف جا درس ماڻهن کي ملندا رهيا. انهن مان مکيہ هينئيان هئا.

1. مخدوم ساهڙ عليہ النجار، مقبره ويجهو انڙ پور. جنهن کان سيد رڪن الدين عليہ رحمة متياري فيضيافتہ ٿي متياري سيدن جي خاندان تي اثر انداز ٿيو.
2. سيد حيدر عليہ سنائي، مقبره سن ۾. جنهن جي خليفن ڇڇرن جي ڳوٺ کان ڪماٽن تائين ۽ جبل ۾ سندس تعليم کي پکيڙيو.
3. مخدوم رڪن الدين عليہ عرف مخدوم متو مزار مڪلي ٺٽو. ان جي وسيلي بلاولي تعليم ٺٽي تائين پهتي.
4. مخدوم حسن عليہ بلاولي، مقبره پاٽوٺ. جنهنجو اثر ڪيٽي بندر تائين پهتو.
5. مخدوم سعد عليہ عرف مخدوم ساند، مقبره ويجهو سڪرنڊ. جو ميان صاحب ڪنيارن جو جد امجد هو.
6. مخدوم هنگورو عليہ، مزار تعلقو مورو. جنهن ڪري بلاولي تعليم ان طرف پکڙي.

بدقسمتيءَ سان سندس ملفوظات يا مڪتوبات جور زماني ڪري غائب ٿي ويا آهن، تنهن ڪري سندس حياتيءَ جو بيان صرف ڏند ڪٿائن ۽ ڪن مخصوص ڪتابن تان هٿ ڪري پيش ڪجي ٿو.

هي صاحب انهن بزرگن مان هو جن شريعت اسلام جي پيروي صاحب طريقت لاءِ ضروري ٿي ڄاتي جنهن ڪري هن جي توجه زياده تر عوام جي اخلاقي درستي ۽ نفسياتي اصلاح طرف هو.

هن جي طريقہ تعليم جا مکيہ اصول هينيان هئا.

1. **صاحب طريقت** کي معتقدن ۽ مريدن جي نذر نياز کان پاسو ڪري ڏنڌو ڪري گذر معاش ڪرڻ گهرجي.
2. **مذهب ۽ سياست** کي علحده رکڻ ضروري هو.
3. **سندس گروه** قوم پرستيءَ جي بنياد تي سنڌ دوستيءَ جو حامي هو.

مٿي ذڪر ڪيل اصولن جي تشريح هينين آهي.

(1) صاحب طريقت کي گذر معاش لاءِ ڪوبہ پيشو اختيار ڪرڻ گهرجي.

ملڪ ۾ عام دستور هو ته مدرسه يا خانقاهون يا ته حڪومت جي مدد تي هلندا هئا يا شهرين ۾ معتقدن جي نذر نيازن جي آڌار تي هلندڙ هئا. هي غور ۽ فڪر بعد اُن نتيجي تي پهتو هو ته ٻئي طريقا نُقص کان خالي نه هئا. حڪومت جي مدد ڪين حاڪمن جو محتاج ٿي ٻڌايو. مريدن جي نذر نياز پيرانِ طريقت جي ادارن کي مستقل مفاد ٻڌائي آخر ۾ انهن جي پوين لاءِ گذر معاش جو ذريعو ٻڌايو ٿي. تنهن ڪري اُهي ادارا طريقت ۽ روحانيت جي نالي ۾ معتقدن مٿان چٽي ڀِي ٿَي پيا. تنهن ڪري هن پاڻ ڪورڪو ڏنڊو اختيار ڪري ان مان گذر معاش ڪرڻ شروع ڪيو ۽ خليفن کي به حڪم ڪيو ته گذر معاش لاءِ ڪو ڏنڊو اختيار ڪري ان تي گذارو ڪن. بلڪ وتس اچن ته به سمر پاڻ سان کنيون اچن.

ان واسطي سادي زندگي اختيار ڪرڻ سندن لاءِ نهايت ضروري هو. ان لاءِ هن هيٺيان دستور مقرر ڪيا.

الف: نه پاڻ مريدن کان نذر نياز وٺندو هو نه خليفن کي وٺڻ جي اجازت هئي.

ب: پاڻ به ڪچي لانديءَ ۾ رهندو هو ۽ سيني خليفن کي به ڪکائن گهرن ۾ رهڻ جو حڪم هو ۽ پڪي جاءِ جنهن کي انهن ڏينهن ۾ ماڙي سڏيندا هئا ۾ رهڻ جي منع هئي.

ت: بلاولي طريقي جي خليفن لاءِ سادي کاڌيءَ جي ڪپڙي ۽ سادي خوراڪ لازمي نهرايل هئا. ريشم ۽ عمدي ڪپڙي يا طعام کائڻ جي اجازت نه هئي.

ث: گهر ۾ جنديءَ جو پينگهو يا کٽ رکڻ جي اجازت نه هوندي هئي، سادي ڪتوليءَ تي سمهڻ جو حڪم هو.

ج: زالن کي به ڏهريون، حَس، ٻاهيون، ڪڙيون، نٿون ۽ ريشمي ڪپڙي پهرڻ جي منع هئي.

ح: انتقال بعد پنهنجي مٿان قبي اڏائڻ جي منع ڪئي هئي.

اهي سڀ دستور ان ڪري لازم ٺهرايائين تہ انهن ڪري پيران طريقت کي پيسہ ڪمائڻ جي لالچ ڪري نذر نياز وٺي عياش زندگي گزارڻي پوي ٿي. جنهن ڪري ماڻهو ڪاهل ٿيو پوي ۽ معتقدن کي نفعي پهچائڻ عيوض انهن مان نفعہ حاصل ڪري ٿو.

(2) مذهب ۽ سياست کي علحده رکڻو هو.

هن کي تاريخ اسلام تي پورو درڪ هو. جنهن ڪري کيس معلوم ٿيل هو تہ مذهب ۽ سياست جي گڏجڻ ڪري اڪثر عالمن وقت جي حاڪمن جو هٿيو بڻجي، اسلامي قانونن کي مروڙي سندن حاڪمن جي مرضيءَ موافق هلايو ٿي- رسول مقبول صلعم اختلاف راءِ کي رحمت سمجهي ان جي اجازت ڏني هئي. پر تاريخ مان کيس پتو پيل هو تہ حاڪمن ۽ مُلن سندن مستقل مفاد جي خلاف راءِ کي نہ صرف مذهب جي نالي ۾ دٻايو هو پر ان ڪري ڪيترن عالمن ۽ درويشن کي قتل ڪرايو هو. شمس تبريز منصور وغيره جا مثال سندس اکين اڳيان هئا. ان کان سواءِ ان وقت سندس چئني طرف مڙيئي مسلمان حڪومتون هيون، جن جون پاڻ ۾ سامراجي ۽ ٻين گروهي مفاد ڪري جنگيون ٿينديون هيون. جن جنگين کي هر گروهہ جي طرفدار عالمن جهاد جي فتويٰ ڏيئي جائز بلڪ لازمي ٺهرايو ٿي. جنهن ڪري هزارها بلڪ لکها مسلمان انهي حاڪم ۽ مُلا جي چوگان شطرنج ۾ ظلم جا شڪار بڻيا ٿي.

هن کي اهو بہ معلوم هو تہ شريعت اسلام يعني فقهي معاملن ۾ مسلمانن اندر سوها فرقا پيدا ٿي پيا هئا ۽ منجهن نفاق جو ڪارڻ بڻيا هئا. اڪثر حاڪمن ملڪي رسم رواج، دستورن ۽ مصلحت وقت مطابق حڪومت جو ڪاروبار ٿي هلايو. هر ملڪ ۽ قوم جون مُلڪي حالتون ۽ وقتي تقاضائون الڳ هيون. ان ڪري مذهب ۽ سياست کي گڏڻ مان فائدي کان نقصان گهڻو ٿيو ٿي ۽ مذهب جي استعمال غرضي (ايڪسپلائيٽيشن) ٿِي ٿَي.

جيئن تہ سنڌ ۾ اجا تائين هندن جو چڱو خاصو تعداد هو. اهي مڪاني تعلقات ڪري سنڌي مسلمانن سان گڏجيو ٻاهرين حملہ آورن جي خلاف جي اڪثر مسلمان هئا، لڙندا هئا. جيڪڏهن مذهب ۽ سياست کي گڏبو تہ ان ڪري ڪٽر مُلا کي غير مسلم ۽ مختلف خيال ۽ عقيده جي مسلمان فرقن سان سختي ڪرڻ جو وجه ملي ويندو. ان ڪري ملڪي ۽ قومي شيرازو ڪمزور ٿيڻ

جو امڪان هو. اهڙين حالتن هيٺ ٻاهرين ڪاهُن وقت سنڌين طرفان متحده محاذ ٺهڻ جو گهٽ امڪان هو.

سنڌ کي دهلي ۽ افغانستان طرف جي مسلمان حاڪمن کان جنگين ۽ ڦرلٽ جو هميشه خطرو رهندو هو. مذهب ۽ سياست کي گڏڻ سبب قوميت جو بنياد مذهب تي بيهڻ وارو هو. ان ڪري ڌارين حڪومتن جي طرفدار ايجنٽن ۽ مُلڪي مفاد خلاف غداري ڪرڻ جو هميشه امڪان هو. مسلمانن جي جداگانه قوميت جو نظريو بين الاقوامي بنيادن تي برپا ڪيو ٿي ويو. ان جي اڪثر مُلڪي مفاد سان ٽڪرجڻ جو امڪان موجود هو. جهڙيءَ طرح اڄڪله ڪيترين حڪومتن ڪميونسٽ پارٽيءَ کي بين الاقوامي نظرياتي گروهه جاٽي ملڪي مفاد خلاف سمجهي ملڪ ۾ ممنوع ڪن ٿيون.

(3) هو قوم پرست خيالن جو حامي هو

مٿي ذڪر ڪيل نقط نگاهه، صحيح اسلامي تعليم، حقائق دهر ۽ سنڌي مفاد جي خيال کان هو مسلمان جي جداگانه قومي تصور کي غلط، فرسوده ۽ غير اسلامي سمجهڻ لڳو هو.

هن چوطرف ڏٺو ته ڪي حاڪم مغل هئا ته ڪي ترڪ هئا، ته ڪي ايراني هئا ته ڪي عرب. سيئي مسلمان هئا. هنن سندن گروهي مفاد خاطر جنگيون ڪري ملڪ فتح ڪري ڦرلٽ ڪئي ٿي. ليڪن اهڙن ڪارنامن کي اسلام جي نالي ۾ جهاد سڏي اسلام جي سهٽي نالي تي ٽڪو لڳايو ٿي. مُلن محمود غزنوي، تيمور لنگ ۽ علاو الدين جي جنگين، قتل عام ۽ ڦرلٽن کي جهاد سڏي انهن کي غازين ۽ صاحب قرآن جا لقب ڏنا هئا.

بني امين، بني عباسين ۽ ٻين مسلمان حاڪمن جا ڪارناما هن جي اکين اڳيان هئا. هو اهل نظر ۽ دل هئڻ ڪري اهڙين ڪاروائين کي اسلام جي نالي سان تعبير ڪرڻ لاءِ تيار نه هو.

هو سنڌ ۾ ڄائو هو سندس قبيلي جي مصنف مزاج ۽ مهذب حاڪمن جي هٿ ۾ سنڌ جي حڪومت جي واڳ هئي. ان جا پير وارا هندو راجا ۽ مڪاني راڻا به گڏيل ملڪي مفاد ڪري معاون ۽ مددگار هئا. تنهن ڪري هو ان نتيجي تي پهتو هو ته سنڌ جا رهاڪو وطن، زبان، گڏيل ملڪي مفاد ۽ روايت جي نقط نگاهه کان علحده قوم هئا.

مسلمانن جي جداگانہ قوم جو نظريو ڌارين مسلمان حڪمرانن جي سنڌ تي تسلط قائم ڪرڻ لاءِ هڪ ڏوڪو هو. تنهن ڪري هي پاڻ, سندس خليفا ۽ سندن دوست نواب دريا خان انهيءَ نتيجي تي پهچڻ بعد مذهب جي نالي ۾ جملي مسلمانن کي هڪ گڏيل قوم تسليم ڪرڻ جي خلاف هئا. تاريخي حقيقتون ان جي خلاف ڏنيون هئائون. ان ڪري جڏهين سيد ميران محمد شاهہ جونپوري سنڌ ۾ آيو ۽ غلبہ اسلام جي نالي ۾ پاڻ کي مهدي سڏائي بيعت وٺڻ لڳو تہ ان نظريي کي هن سنڌي مفاد لاءِ نقصانڪار سمجهي, ان جي مخالفت ڪري سيد ميران محمد شاهہ جون پيڙيون سندس خليفي سيد حيدر عليہ سن واري هٿان پوڙائي ان نظريي جي سنڌ ۾ وڌيڪ پرچار ڪرڻ کي روڪي هن کي افغانستان وڃڻ تي مجبور ڪيو.

هن کي پتو هو تہ مسلمان تاريخ ۾ ڪڏهين متحد نہ ٿيا هئا ۽ نہ سيئي مسلمان سڏائيندڙ صحيح اسلامي تشريح مطابق صحيح مسلمان هئا, نہ سيئي غير مسلم ڪافر هئا. ماڻهن جي مذهبن ۾ موجوده ورهاست مصنوئي ۽ غلط هئي. ڪيترا ماڻهو غير مسلمانن ۾ خدا پرست ۽ صالح العمل ۽ صلح پسند هئا ۽ ڪيترائي مسلمان ظالم, غاصب, ڌاڙو ۽ مفسد هئا. ان ڪري هن سنڌين جي جداگانہ قوم جي بنياد تي سنڌ جي سما حڪومت جي ارغونن جي خلاف مدد ڪئي. سندس معتقد ارغونن خلاف هندن سان گڏجي لڙيا.

جڏهين ڄام فيروز جي نا اهلي ۽ دربار ۾ ٻاهرين جي اثر ڪري نواب دريا خان بد دل ٿي وزارت کان ٻاهر نڪتو ۽ ارغون مُلڪ فتح ڪندي نٽي پهتا. آخر وقت ۾ نواب دريا خان سنڌ خاطر وڙهندي شهيد ٿي ويو ۽ ان کان پوءِ نواب جي فرزندن موٺڻ خان ۽ محمود خان راڻي رتمل ۽ جوڌا سنگه سوڍن, سهتن ۽ مخدوم صاحب جي مريدن ٺٽيءَ وٽ ٻيو دفعو جنگ ڪئي, جنهن ۾ سڀ شهيد ٿي ويا. ان کان پوءِ مخدوم صاحب کي پتو پيو تہ آئينده وار مٿس ٿيڻ وارو هو. سنڌ جون حالتون ناسازگار هيون, ڪَٽڻ جو امڪان نہ هو. ان ڪري هن فيصلو ڪيو تہ پاڻ اڪيلو سِر ڏئي. ڪيس ٻين خليفن جي اهنسائي اصولن جو پتو هو پر سيد حيدر عليہ سن واري جي جوشيلي طبيعت ڪري هن ڪيس حڪم ڪيو تہ ڪڇ ڏي هليو وڃي. جو مرشد جو حڪم مڃي اوڏانهن هليو ويو. ان وچ ۾ ڄام صلاح الدين گجرات کان لشڪر وٺي وري ٺٽي تي ڪاهہ ڪئي. ڄام فيروز شاهہ بيگ کان مدد لاءِ گهر ڪئي. جنهن سندس فرزند شاهہ حسن جي هٿ هيٺ گجرات جي لشڪر سان لڙڻ لاءِ فوج ڏياري موڪلي. جوڻ جي ڳوٺ ويجهو ٽنڊو غلام علي (هن وقت قِتل آهي) وٽ لڙائي ٿي.

شاهه حسن فتح ڪئي. ان ۾ پهرين جام صلاح الدين جو فرزند هيبت علي خان مارجي ويو پوءِ جام صلاح الدين به لشڪر سميت مارجي ويو. مرزا شاهه بيگ هڪ سال کن سنڌ ۾ رهيو. آخر گجرات تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ تياري ڪندي جڏهين اگهم ڳوٺ ۾ پهتو ته 12 شعبان 928ھ مطابق 1521ع تي وفات ڪيائين. ان کان پوءِ مرزا شاهه حسن نصرپور جي ڳوٺ ۾ پيءُ جي گاديءَ تي وينو. جتي جا سيد، قاضي، وڏيرا ۽ زميندار فاتح خواني ڪرڻ ۽ مبارڪ باد ڏيڻ لاءِ وٽس آيا. ان کان پوءِ شاهه حسن جام فيروز کي رهيل حڪومت تان لاهڻ لاءِ ٺٽي طرف آيو. جام فيروز اها ڳاله ٻڌي ڪڇ ڏي ڀڄي ويو جتان لشڪر وٺي وري شاهه حسن سان جنگ ڪرڻ لاءِ ٺٽي طرف روانو ٿيو. اها ڳاله ٻڌي شاهه حسن وري راهمڪي بازار جي پر وارن ڳوٺن چاچڪن ۽ راهمن وٽ اچي جام فيروز جي لشڪر کي سامهون ٿيو. سَمن جو لشڪر خوب لڙيو پر نيٺ شڪست کاڌائين. جام فيروز گجرات ڏي ڀڄي ويو. سنڌ تي ارغونن جو پورو قبضو ٿي ويو.

شاهه حسن هاڻي مخالفت جي اڏن کي ختم ڪرڻ پويان پيو. سَن جي شهر ۾ ڪجه وقت لشڪر جي ڇانوڻي وجهي مڪاني مخالفت کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيائين. سيد حيدر عليه اڳيئي ملڪ ڇڏي ويو هو ان ڪري ڪا به مخالفت ڪانه ٿي. ان کان پوءِ مخدوم بلاول کان انتقام وٺڻ لاءِ تلتيءَ طرف آيو. مُلن کان مخدوم صاحب جي ڪافر هئڻ جي فتوي وٺڻ ۾ هن کي دير ئي ڪانه ٿي. ان لاءِ جُتيءَ ۾ قرآن جا اکر ڇپائي مخدوم صاحب ڏي سوکڙي موڪلي ويئي. جنهن ان کي مٿي سان ٻڌي ڇڏيو.

ان ڪانسواءِ ٻيا به طريقا اختيار ڪري هن کي 2 رجب 930ھ مطابق 6 مئي 1523ع تي گهاڻي ۾ پيڙائي شهيد ڪرائي ڇڏيو. هي سنڌ جي سورمن ۾ چوٽين ۽ عالمن ۽ درويشن ۾ پهريون هو جو سنڌ جي عزت ۽ ناموس لاءِ سر ڏيئي سرهو ٿيو.

****

شاهه عنايت الله عليه عرف شاهه شهيد صوفي جهوڪ

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين، آديسي اُٿي ويا مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.
”شاهه“

....

سنڌ پيغمبر خدا حضرت رسول مقبول صلعم جو پيارو مُلڪ آهي. ان ڪان ڪيس ٿڌي هِير آئي هئي، اهو ملڪ ڪيترن ئي بهترين روايتن جو حامل آهي. محبت، سلامتي ۽ عالم جي آبادي اُن جا خاص پيغام رهيا آهن. نفرت، فساد، بدخواهيءَ کان ان جا رهاڪو اڪثر پاسي رهيا آهن.

سنڌ هڪ مردم خيز ملڪ آهي، ان جي سرزمين ڪيئي بزرگ پيدا ڪيا، جن جون مزارون ۽ مقبرا، سماڌيون ۽ آشرم اُن جي گوشي گوشي ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڪو وقت اهڙو به هو جو هِتي جا درويش ۽ عالم لاهور، دهلي، برهانپور، گجرات بلڪ عرب تائين وڃي پيغام حق جو آواز بلند ڪندا هئا. پر اڄ اُهي مڙهيون ۽ مڪان خالي نظر اچن ٿا. شاهه لطيفؒ اهڙي حالت کي ڏسي فرمايو آهي:

ويا سي وينجهار، هيرو لعل ونڌين جي،
تنين سندا پويان، شيهي لهن نه سار،
ڪتين ڪٿ لهار هاٽي انهين پيٽين.

(شاهه)

انسانذات جي رهبري ۽ هدايت، اتحاد ۽ امن، ترقي ۽ تهذيب لاءِ جي راهون ۽ رستا رٽيا ويا آهن، مذهب جو انهن ۾ مکيه درجو آهي. ليڪن مذهب جون به ٻه جدا تشريحون پئي ڪيون آهن.

هڪڙيءَ جو واسطو

عام ماڻهن جي ضروريات، حالات ۽ نفسيات جي بنياد تي رٿيل رسم ۽ رواج، عبادت ۽ دستورن سان پئي رهيو آهي جنهن کي مسلمانن ۾ عام طور شريعت جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

بي تشريح جو لاڳاپو

رموز حقيقت ۽ اسرار ڪائنات جي کوجنا، اتحاد انساني، امن عالم جي مقاصد ۽ ماڻهن جي ذهني صلاحيت ۽ نفسياتي اصلاح سان پئي رهيو آهي، جنهن کي عام طور طريقت يا تصوف جي نالي سان سڏيو ويجي ٿو. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ هن پوئين سمجهاڻي جا ڄاڻو هر ملڪ جي رهاڪن، هر قوم جي ماڻهن ۽ هر مذهب جي پوئلڳن اندر موجود پئي رهيا آهن. جن جا مقصد ۽ مُرادون ساڳيا هئا.

انهيءَ تشريح جي ڄاڻن اڪثري محدود دائري اندر ڳُجهي نموني سينہ بسينہ رازن ذريعي انهيءَ تعليم کي (**گيانوان**) راسخ العلم، اهل نظر ۽ صاحبِ دل ماڻهن ۾ پئي پکيڙيو آهي. مسلمانن جي انهيءَ گروهہ کي صوفي سڳورن جي نالي سان پئي ڪوٺيو آهي.

اهڙن بزرگن جا هر مُلڪ ۽ زماني ۾ ادارا (Institutions) هئا. سنڌ ۾ بہ اهڙا ادارا يا آشرم رهيا آهن. رواجي طرح تہ ساري سنڌ درويشن جي درگاهن سان پري پيئي آهي. جن جون درگاهون اڄ تائين عام خاص جون زيارت گاهون پئي رهيون آهن.

پر هتي آءٌ صوفي ادارن جو ذڪر ڪريان ٿو. هي ادارا منهنجي نظر ۾ بين الاقوامي اتحاد ۽ اَمن جي پرچار جا مرڪز پئي رهيا آهن. جن جو وجود هر ملڪ ۽ زماني ۾ پئي رهيو آهي. انهن جا قِسم ۽ مَتا ساڳيا رهيا آهن، ليڪن طريقہ ڪار علحده هئڻ.

هڪڙن علم ۽ گيان کي ترجيح ٿي ڏني، تہ ٻين عشق ۽ يڪتيءَ کي رهبر راهہ ٿي بنايو.

هتي آءٌ شاهہ عنايت الله عليہ صوفيءَ جهوڪ واري جو ذڪر ڪريان ٿو. جنهن صوفياني تعليم کي نقاري جي چوٽ تي کُليو کُلايو ان دور ۾ ظاهر ڪيو جڏهن اجا اورنگزيبي ڪٽرپڻو مُلا جو زاد راہ هو. ان ڳاله جي هن پرواهہ نہ ڪري حق جو آواز بلند ڪندي سر ڏيئي سرهو ٿيو. هن جي پيغام ۽ تعليم جي احوال ڪرڻ کان اڳ سندس شخصي زندگيءَ جو ذڪر ڪريان ٿو.

شخصي زندگي: شاهہ عنايت الله عليہ جي والد جو نالو مخدوم فضل الله هو. جو سنڌ جي مشهور بزرگ مخدوم صدرالدين عرف صدو لانگاهہ عليہ جي اولاد مان هو.

هي بزرگ ميران پور جي ڳوٺ ويجهو موجوده جهوڪ تعلقہ ميرپور بٺوري ۾ رهندو هو. سندس سنہ ولادت ۽ مفصل احوال محفوظ نہ ٿيڻ ڪري ملي نٿو سگهي. ان ڪري سندس احوال چند

پراڻن ڪتابن جهڙوڪ تاريخ تحفةالڪرام، مقالات شعرا ۽ ٻين ڪتابن ۾ ڏند ڪٿائن مان جيڪو ملي سگهيو آهي سو پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو.

هن بزرگ ظاهري علم ڪٿي ۽ ڪهڙن عالمن کان پڙهيو ان جو پتو نه آهي. البت سندس سلسله طريقت جو احوال ملي ٿو ته هي مخدوم عبدالملڪ ولد شاهه عبيدالله برهانپوريءَ جو مريد هو. اهو بزرگ سلسله قادريه سان واسطو رکندڙ هو. جنهن بابت مختلف روايتن جو ذڪر مون سندس سجاده نشين سائين ميان عبدالستار صاحب جي زندگيءَ جي احوال ۾ پنهنجي تصنيف "جنب گذاريم جن سين" ۾ ڏنو آهي. جنهن ڪي هتي دهرائڻ مناسب نٿو ڄاڻان. هي ۽ صاحبڏنو فقير درازن وارو هڪ ئي چشمه فيض مان سيراب ٿيا هئا، جنهن جي اولاد مان سچل سرمست پيدا ٿيو.

هن جڏهن پيغام حق پکيڙڻ شروع ڪيو ته سنڌ جي ڪُنڊ ڪُنڊ مان ڪيئي طالب اچي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا. انهيءَ وقت سنڌ تي مغل گورنرن جو راڄ هو جي ٺٽي ۾ رهندا هئا. اورنگزيب جي ڏينهن ۾ پيدا ٿيل تعصب جو اثر اجا تائين مُلن تي قائم هو. ان ڪانسواءِ پير وارا پِير جهڙوڪ: ميان عبدالواسع شاهه عبدالڪريم جي سجاده نشين ۽ زميندار جهڙوڪ: حمل جت، وڏيرو نور محمد پليجو ٻيلي وارو. مُلن هن جي تعليم ۾ سندن مستقل مفاد کي نقصان پهچڻ جو امڪان ڏسي مغلن جي نواب اعظم خان جي ڏيان تي شاهه عنايت الله عليه جي خلاف غلط خبرون ٻڌائي برخلاف ڪيو. ان دهليءَ جي مغل بادشاهه فرخ سير کي رپورٽ موڪلي صوفي صاحب خلاف قدم کڻڻ لاءِ اجازت گهري. ان تي هن ميان يار محمد ڪلهوڙي، مير شهداد خان ۽ پير وارن زميندارن کي، صوفي صاحب کي قيد ڪري وٺي اچڻ لاءِ حڪم ڪيو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته فقيرن ڇهن مهينن تائين مقابلو ڪيو. جن شهيدن جا گنج اجا تائين صوفي صاحب جي درگاهه پرسان يادگار ٿيا بيٺا آهن. نيٺ صوفي صاحب ماڻهن کي وڌيڪ خونريزي کان بچائڻ خاطر حڪومت جي ڪارندن جي وعدن ۾ انجامن تي ساڻن گڏجي نواب صاحب وٽ آيو. ڪيس خبر هئي ته ساڻس ڇا ٿيڻ وارو آهي. نواب صاحب مُلن کي گهرائي هن سان بحث مباحثا ڪرائي انهن کان سندس قتل لاءِ فتوي وٺي کيس 17 صفر 1130ھ تي شهيد ڪرائي ڇڏيو. قتل ٿيڻ مهل پاڻ فرمايائون:

سر در قدم يار فدا شد چہ بجا شد.

اين بار گران بود ادا شد چہ بجا شد.

معنيٰ: حق جي راهه ۾ سر قربان ڪرڻ سان زندگيءَ جي بنيادي مقصد پوري ڪرڻ جو ذمون لهي وڃي ٿو.

سندس سلسلي طريقت جا هيٺيان معتقد يا طالب رهيا آهن.

1. سيد جان الله شاهه رضوي روهڙيءَ وارو.
2. روحل فقير ڪنڊڙيءَ وارو.
3. فقير قادر بخش "بيدل" روهڙيءَ وارو.
4. سيد رڪيل شاهه صوفي فتح پور گنداواهه.
5. صادق فقير صوفي عمر ڪوٽ.
6. سيد قطب شاهه صوفي جهانيان حيدرآباد.
7. نواب ولي محمد خان لغاري تاجپور.
8. دريا خان فقير هيسباٽي.
9. دلپت صوفي روهڙيءَ وارو ۽ ٻيا.

سندس مزار جهوڪ جي ڳوٺ ۾ آهي جتي 17 صفر هر سال سندس ورسيءَ تي ميلو لڳندو آهي. سندس مقبري تي لکها روپيا خرچ ڪري يادگار قائم ڪيو ويو آهي. ليڪن افسوس اهو آهي ته اهڙي بزرگ جي تعليم، ملفوظات ۽ پيغام جي هٿ ڪري پکيڙڻ طرف پورو توجه نه ڏنو ويو آهي.

وقتي است ڪه آوازه، منصور ڪهن شد،

من از جلوه دهم، دار و رسن مارا.

وانگر وقت آيو آهي ته انجي پيغام کي نئين سر ظاهر ڪري ملڪ مان نفرت، ڪٽر پڻي، مذهب جي غلط تشريح جي پاڙ پٽڻ لاءِ ڪوشش ڪئي وڃي. هي سنڌ جو منصور هو.

سندس تعليم ۽ پيغام: هن جي بنيادي تعليم جا مَتا هيٺيان آهن.

1. وحدت الوجود جو اظهار.
2. وحدت انسانيءَ جو پرچار.
3. وحدت مذاهب جو ذڪر اذڪار.
4. ظاهري شريعتن واري دين منظمن جي اهميت کان انڪار.

پهريون متو وحدت الوجود:

هن نظريي کي ويدانيت ۽ پئنٿيزم جي نالن سان بہ سڏيو وڃي ٿو. ان نظريي مطابق ذات حقيقيءَ جي وجود کانسواءِ ٻي ڪنهن بہ وجود کي نٿو مڃيو وڃي. ان موجب ذات هڪ آهي ٻي سڀ صفات آهي. ان نظريي کي مڃڻ ڪري دوئي گم ٿيو وڃي هر هنڌ ساڳي ذات جو ظهور ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس سلسلي جو طالب دلپت صوفي فرمائي ٿو تہ:

هر شي دي وچ تونهين وسدا، اپنا آپ ڇپائيہ ڪيون،
اندر ٻاهر تونهين وسيا، ٻانورا لوڪ پلائيہ ڪيون.

شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ تي صريحاً صوفي صاحب جو اثر نمايان آهي. جڏهن چوي ٿو تہ:

جر ٿڙ تک تنوار، وڻ ٽڻ وائي هڪڙي،
سيئي سي ٿيا، سوريءَ سزوار،
هم منصور هزار، ڪهڙا چاڙهيو چاڙهين.

ٻيو مَتو وحدت انساني:

سندس تعليم جو ٻيو اصول وحدت انساني جي سڃاڻپ جو هو. جو درحقيقت اسلام جو بنيادي پيغام هو جنهن مطابق ماڻهن جي وچ ۾ مذهبن، رنگن، قومن، نسلن ۽ نظرين جي نالن ۾ ڪڙي ڪيل نفاق جي ديوارين کي ٽوڙي اتحاد انساني پيدا ڪرڻو هو.

قرآن ان لاءِ صاف لفظن ۾ فرمايو آهي تہ " ڪنتم امة واحدة" **معنيٰ** - انسان اصل ۾ هڪ ئي جنس هئا. شيخ سعدي ان جي وڌيڪ تشريح هينئين طرح ڪئي آهي:

بني آدم اعضائي يک ديگر اندر، ڪہ در آفرنش زيک جوهراند،

چو يک عضوي بدرد آورد روزگار، هم عضوها را نماند قرار.

معنيٰ: انسان ذات اصل ۾ هڪ جوهر مان پيدا ٿيل هڪ جنس ۽ جسم وانگر آهي.

انجو مثال اهڙو آهي جيئن هڪ عضوي ۾ درد ٿيڻ ڪري سمورو جسم بي قرار ٿيو پوي.

ان تعليم کي وساري مُلن شريعت جي نالي ۾ ماڻهن ۾ فرق پيدا ڪري ڇڏيا هئا جن اسلام جو بنيادي مقصد ختم ڪري ٿي ڇڏيو. ان جي رد ۾ صوفي صاحب جي پوئلڳن هيئن ظاهر ڪيو تہ:

حقيقت ۾ هڪ ٿيو ڪُفر ۽ ايمان،
مظهر مولا پاڪ جو هندو مسلمان،
تارا ڪيا تالان، سورج سنڌي سوجهري.
"بيدل"

....

حقيقت ۾ هڪ ٿيو اڇو ۽ ڪارو
نينهن هنيو نعرو هر مظهر ۾ هڪڙو.
"بيدل"

ٽيون مَتو وحدت مذاهب:

سندس ٽيون اصول سيني مذهبن پويان بنيادي وحدت جو پرڪڻ هو. وحدت الوجود ۽ وحدت انساني ۾ اعتماد رکڻ بعد مذهبن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت جو ظهور ظاهر ٿيو پوي. صوفي ان ڪري لاڪوفي ٿئي ٿو. هن جي مذهب جا مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻهن جي روحاني ۽ جسماني ترقي ٿين ٿا. انهيءَ مقصد کي مدنظر رکندي روحل فقير فرمائي ٿو:

ڪُفر ۽ اسلام ۾ ٿا، پرين اُبتا پَير،
هڪ هندو ٻيا مسلمان، ٽيون وچ وڏائون وير،
انڌن اونڌن نہ لهي، تن کي سچ چوندو ڪير،
روحل راهہ پرين جي، گهمي ڏٺوسين گهيڙ،
تہ ربُ مڙني ۾ هڪڙو، تنهن ۾ ڦند نہ ڦير،
سا ڪاڏي ڪندي پَير، جا ستي ڪعبۃالله ۾.
"روحل"

....

بحر عميق ۾ جوئي پوئسي، دين ڪفر دا دفتر ڌوئسي.
"بيدل"

چوٿون مَتون، دين منظمن جي اهميت کان انڪار:

صوفي عشق کي رهبر راهه ٻڌائي ٿو. جنهن ۾ **حُسن، حق ۽ خير** جي ڳولا جو بي انتها جذبو ۽ خواهش رهي ٿي. سچي عاشق جي نظر ۾ خدا حَسين آهي ۽ اُن جي پيدا ڪيل هر شيءِ ۾ حُسن ازلي سمايل آهي، هو ذات کان سواءِ ٻئي ڪنهن وجود کي نٿو مڃي. هن وٽ ذات هڪ آهي ٻي سڀ صفات آهي، هو هر مظهر ۾ حُسن ڏسي ٿو. انڪري وٽانس ڪاري ۽ گوري، چڱي ۽ مَدي، ڀلي ۽ ڏلي، ڪُفر ۽ اسلام جا تفاوت متجي وڃن ٿا.

"نہ منجه ڪُفر نہ دين، عشق لڳيئي تہ ڪر آمين."

"بيدل"

هن تان ظاهر جا اختلاف متجيو وڃن، دوئي ختم ٿيو وڃي. سڀ جاءِ تي پرينءَ جو مظهر پيو پسي، هو مُلن ۽ پنڊتن جا مذهبن جي نالي ۾ ڪڙا ڪيل تفاوت نٿو مڃي. مذهب کي ماڻهوءَ جو تابع ڄاڻي ٿو نہ ماڻهوءَ کي مذهب جو محتاج ڪرڻ گهري ٿو. هو مذهبي شريعتن کي موجوده دور ۾ وحدت انساني جي راهه ۾ رڪاوٽ ڄاڻي انهن جي پوئلڳي کان انڪاري ٿي لاڪوفي (**نان الائينڊ**) ٻڌجي غير جانبدار رهي ٿو.

صوفي صاحب جون اهي سڀ ڳالهيون مُلا جي تشريح واري مذهب جي خلاف هيون. مُلن انهن ڳالهين کي سندن مستقل مفاد خلاف ڄاڻي بغاوت ڄاتو. صوفي صاحب جماعتي دستور ۽ پابندين کي ماڻهن جو محتاج ڄاڻي جمهور جي مفاد جي مدنظر انجي اصلاح ڪرڻ گهري ٿي. ان کي جڏهن هن صحيح سمجهيو تہ حڪومت ۽ مستقل مفاد جو خوف هن کي راهه کان روڪي نہ سگهيو ۽ سندس تعليم جو کليو اظهار ڪيو.

هي عشق جي ايڏي اُتاهين مناري تي بيٺل هو جتان مذهب، حڪومت، جماعتي دستورن جا سنڌا ميٽجي ويا ٿي. هم اوست جي عالم ۾ غرق ٿيڻ ڪري مُلا جا مقرر ڪيل ڪوڙ۔ سچ، گناهه ثواب جا معيار ئي وٽس بدليل نظر ٿي آيا. هي محويت جي عالم ۾ رهڻ ڪري ڪنهنجو مخالف نہ هو. هي ظاهراً بي ضرر ۽ مونن ۾ منهن وجهي گذارڻ وارو هو ليڪن منجهانس منظم مذهب جي مدارالمهامن، مُلن، حاڪمن، پِيرن سندن مستقل مفاد خلاف خطرو ٿي محسوس ڪيو.

جيڪڏهن شاهه شهيد جي زندگيءَ تي غور سان نظر ڪبي ته هن سنڌي (معاشره) سوسائٽي ۾ اهو ذهني انقلاب آڻڻ تي گهريو جي راءِ جو ان وقت جي قبول ڪيل مذهبي عقيدن، دستورن ۽ مستقل مفاد (Vested Interest) جي پاڙ پٽي ڇڏي ها. انڪري هنن گڏجي سندن مخالفت ڪئي.

صوفي صاحب خلاف منهنجي نظر ۾ مخالفت جا هيٺيان ڪارڻ ٻڌيا:

1. انهيءَ وقت اورنگزيبي طرز تي پيدا ٿيل مذهبي ڪٽرپڻي ۽ مذهبي تعصب جي پاڙ پٽجي تي ويئي جنهن مان مُلا، پِير، حاڪم جي مستقل مفاد کي خطرو هو.
2. جملي مذهبن پويان بنيادي وحدت جي پرچار دين منظم ۾ اثر کي ختم ڪري تي ڇڏيو.
3. سندس جماعت جو رنگ گيڙو ڪپڙو هو. جو هندوستاني سنياسي ۽ ٻڌ ڀڪشن جو رنگ هو ان مُلا کي ناراض ڪيو ٿي.
4. هن جي راءِ موجب مذهبي عقيده بندي ۽ خدا جي وچ ۾ شخصي معاملو هو ان ۾ ٽياڪڙ کي دست اندازي ڪرڻ جو اختيار نه هئڻ گهربو هو. جنهن ڳاله مذهب ۽ سياست کي علحده ڪري مُلا ۽ حاڪم جي مذهب تي هڪ هٽي (Monopoly) کي ڪيڏي تي ڇڏيو.
5. هن مُلا جي نقطي نگاه واري مسلمانن جي جدا قوم کي تسليم نه ڪري انکي غلط فرسوده ۽ غير اسلامي سمجهيو ٿي. هن واٽ هر صالح ماڻهو بنا تفاوت مذهب جي مومن هو ۽ هر غير صالح ماڻهو بي راهه هو. هن زماني ۾ انسانيت جي مذهب جو پرچار تي رهيو آهي صوفي انجو باني هو. هن سنڌ ۾ آزاد خيالي، انسان دوستي، محبت، وحدت الوجود ۽ وحدت مذاهب جو پايو وڌو. اهڙي ڪلمي حق جي پاداش ۾ شهيد ٿيو. هو نفرت، نفاق، دوئي، تعصب جو پاڙ پٽو هو. جيستائين سنڌ سلامت آهي انجو آواز ان جي هر ڪُنڊ ۾ گونجندو رهندو. اُن کي ڪابه شيءِ مِٽائي نه سگهندي.

هن کان پوءِ سنڌ جي تصوف پوري شڪل اختيار ڪئي. هن جيڪي چيو ان کان وڌيڪ هن سائنس ۽ علم جي دور ۾ به چئي نٿو سگهجي. هو لاڪوفيت (نان الائنمينٽ) ۽ رواداري (Co existence) جي جديد نظرين جو ايجاد ڪندڙ هو. هي سنڌ جي پنجن هزارن ورهين جي تعليم ۽ تهذيب جو پيغام رسان هو. جيئن پيغمبر خدا کي خاتم النبي سڏجي ٿو تيئن هنکي خاتم پيغام سنڌ سڏيون ته هرج نه آهي.

....

نتيجو

سنڌ جي مکيہ شهيدن جا هي قصا ماڻهن جي تفريح طبع لاءِ پيش ڪونہ ٿو ڪريان. پر اُن مان منهنجو مقصد سنڌ جي نوجوانن جي تعليم ۽ تربيت هڪ طرف تہ منجهن قومي غيرت ۽ ايثار جو ماده پيدا ڪرڻ ٻئي طرف آهي. قرآن ۾ آهي تہ:

”لقد ڪان في قصصهم عبرته للا ولي الالباب.“

معنيٰ: اڳين جي آکاڻين مان صاحب نظر کي سبق حاصل ڪرڻ گهرجي.

مٿي ذڪر ڪيل اصحاب جي زندگيءَ مان هيٺيان سبق حاصل ڪري سگهون ٿا:

راجا ڏاهر جي زندگي:

هن مان سبق حاصل ٿئي ٿو تہ قومپرستي، وطن جي حفاظت ۽ ان لاءِ قرباني ڏيڻ ڪنهن خاص مذهب، فرقي، نسل، گروهہ جو مخصوص ورثو نہ آهي. خدا جنهن کي ڏئي ان کي اُها ذات ملي ٿي. شاهہ صاحب ان لاءِ فرمايو آهي تہ:

ڪانہ پڇي ٿو ذات، جي آيا سي اگهيا.

قرآن بہ شاهدي ڏئي ٿو تہ، حق جي راهہ ۾ قتل ٿيلن کي مُئل نہ ڄاڻو. هو هميشہ **تاريخ** ۾ زنده رهن ٿا صرف عام ماڻهو انکي ڏسي ۽ پروڙي نٿا سگهن.

دودي سومري جي زندگي:

هن مان هي سبق حاصل ٿئي ٿو تہ حق جي راھہ ۾ ڪَٽڻ ۽ هارائڻ جا ليکا ڪرڻ عاشقن جو مَرڪ نہ آهي.

ماڻهوءَ جي بزرگي ان ۾ نہ آهي تہ ڪَٽڻ جي اميد تي لڙي پر ان ۾ آهي تہ ڏسي وائسي طاقت ۽ ڏاڍ اڳيان سر نمائڻ کان انڪار ڪري قربان ٿي وڃي. شاھہ صاحب اهڙن ماڻهن لاءِ چيو آهي تہ:

"سورهيہ سوچائي جو رڳوئي رڻ گهري"

دوله دريا خان جي زندگي:

اها خبر ٿي ڏي تہ قوميت جو وطن جي آڏار تي بنياد ان زماني ۾ بہ اسانجي مدبرن کي معلوم هو هنن سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن لاءِ ڪوشش ڪرڻ، ملڪ جي عزت، ناموس، آزادي ۽ حفاظت لاءِ سر ترِيءَ تي رکي لڙڻ حياتيءَ جو مقصد ڪري ورتو هو. شاھہ صاحب اهڙن ماڻهن لاءِ فرمائي ٿو:

تہ ڪر ڪيئن مئي جي، سير نہ گهڙي سهٽي،
چڪيءَ تنهن چري ڪئي، جو ڏنس ڏس ڏهي،
هتي حياتي ڏينهڙا، هڏهين تان نہ هئي،
هونئين هوند مئي، پر ٻڏيءَ جا ٻيڙا ٿيا.
"شاھہ"

شاھہ بلاول عليہ جي زندگي:

هن مان اهو پتو پوي ٿو تہ سنڌ جي نہ صرف صوفي بزرگن پر صاحب شريعت عالمن ۽ بزرگن مان بہ هي مسلمانن جي جداگانہ قوميت، غلبہ اسلام، مهدبيپٽي ۽ مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جي خلاف هو. انهيءَ راءِ جي ظاهر ڪرڻ جي پاداش- قومپرستي ۽ ملڪي حفاظت لاءِ گهاٽي ۾ پيڙجڻ کان نہ ڊنو. شاھہ صاحب اهڙن بزرگن لاءِ فرمايو آهي:

سوري آ سينگار، اصل عاشقن جو
مڙڻ موٽڻ ميهڻو ٿيا نظاري نروار،
ڪُسڻ جو قرار، اصل عاشقن کي.

شاهه عنايت الله صوفيءَ جي زندگي:

هي بزرگ سنڌ جي بين الاقوامي پيغام، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جو پيغام رسان آهي. وحدت الوجود، وحدت انساني ۽ وحدت مذاهب ان تحريڪ جا بنيادي مقصد هئا.

محبت، اهنسا، رواداري، نان الائنمينٽ (لاڪوفيت) انهن مقصدن جي حصول لاءِ ذريعا ٺهرايا هئائين.

❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁